

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ В АСПЕКТІ МІЖМОВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Том 2

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2019

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ В АСПЕКТІ МІЖМОВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Том 2

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2019

Рецензенти:

Леміш Н.Є. доктор філологічних наук, професор
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Толчеева Т.С. доктор філологічних наук, професор
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Рекомендовано до друку вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(*протокол № 5 від 30 травня 2019 р.*)

Колектив авторів:

Аладько Д.О., Білоусова Т.П., Деменчук О.В., Калініченко М.М., Кінащук А.В.,
Константинова О.В., Кучма Т.В., Летюча Л.П., Михайлова Є.В., Мізін К.І.,
Павлова О.І., Павловська Л.О.

Семантична деривація лексики в аспекті міжмовних досліджень
С 30 : колективна монографія / кол. авт. ; голов. ред. О.В. Деменчук. – Рівне : РДГУ,
2019. – 150 с. – (Історія та сьогодення філологічної науки ; т. 2).

Lexical semantic derivation in cross-linguistic studies : Collective
work / auth. ; O.V. Demenchuk (ed.). – Rivne : RSUH, 2019. – 150 p. – (History
and Contemporaneity of Philological Science ; v. 2).

У колективній монографії представлено розвідки, присвячені міжмовним дослідженням семантичної деривації лексики. На матеріалі споріднених і неспоріднених мов (англійська, німецька, французька, чеська, польська, болгарська, українська, російська, турецька) розглянуто низку актуальних питань теорії семантичної деривації: моделі семантичної деривації, механізми і стратегії семантичних змін, процеси транспозиції, термінологізації, детермінологізації.

The collective work deals with a cross-linguistic study of lexical semantic derivation. Based on the related and non-related languages (English, German, French, Czech, Polish, Bulgarian, Ukrainian, Russian, and Turkish), the paper focuses on the topical issues of semantic derivation theory: semantic derivation models, mechanisms and strategies of semantic change, processes of transposition, terminologisation, determinologisation.

ЗМІСТ

**ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ
ТЕОРІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ**

Деменчук О.В. СТРАТЕГІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ЛЕКСИКИ В АСПЕКТІ МІЖМОВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	6
---	---

Мізінь К.І. АКТУАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ДЕРИВАЦІЇ УСТАЛЕНИХ ПОРІВНЯНЬ	26
--	----

**СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ
ЛЕКСИКИ У БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНИХ МОВАХ**

Белоусова Т.П. КОМПОЗИТИВНІЕ ОТФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАИМЕНОВАНИЯ ЛИЦА В РУССКОМ И УКРАИНСКОМ ЯЗЫКАХ	39
---	----

Летючая Л.П. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ МЕЖДОМЕТИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОРОЖДЕНИЯ ОЦЕНОЧНЫХ ДЕРИВАТОВ НА ПРИМЕРЕ РУССКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ .	54
--	----

**СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ
ЛЕКСИКИ У ВІДДАЛЕНОСПОРІДНЕНИХ МОВАХ**

Аладько Д.О. МЕТОНИМІЧНІ МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОЇ ДИНАМІКИ НОМІНАЦІЙ АРТЕФАКТІВ (НА ПРИКЛАДІ НАЗВ ПОСУДУ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ)	69
---	----

Константинова О.В. СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ І ПРОЦЕСИ ДЕТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЇ АНГЛІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ФІНАНСОВИХ ТЕРМІНІВ	82
--	----

**СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ
У БЛИЗЬКО- ТА ВІДДАЛЕНОСПОРІДНЕНИХ МОВАХ**

Кінащук А.В. СТРАТЕГІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ІРРАЦІОНАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ	90
--	----

Кучма Т.В. НОМІНАЦІЇ НА ПОЗНАЧЕННЯ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	105
---	-----

Павлова О.І. МІСЦЕ І РОЛЬ ТЕРМІНІВ-ЕПОНІМІВ У МУЗИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ АНГЛІЙСЬКОЇ, ФРАНЦУЗЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ	114
--	-----

Павловська Л.О. СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА ВЕРБАЛЬНИХ ФОРМУЛ ПОБАЖАНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ	122
---	------------

***СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ
ЛЕКСИКИ У НЕСПОРІДНЕНИХ МОВАХ***

Михайлова Є.В. КАТЕГОРІЙНА СЕМАНТИКА ПРИКМЕТНИКА В ТУРЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ	130
--	------------

***СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ
У ПРОСТОРИ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ***

Калініченко М.М. КАРНАВАЛІЗАЦІЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ МОВИ ДОБИ РОМАНТИЗМУ	141
---	------------

ПЕРЕДМОВА

У колективній монографії “Семантична деривація лексики в аспекті міжмовних досліджень” представлено результати роботи III Міжвузівського науково-практичного семінару “Історія і сьогодення філологічної науки”, який відбувся 17 травня 2019 року на кафедрі романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету.

Семінар об'єднав науковців, які займаються проблемами лінгвістичної семантики в германському, романському, слов'янському та тюркському мовознавстві. На матеріалі різноструктурних мов (англійська, німецька, французька, болгарська, польська, чеська, українська, російська, турецька) було розглянуто низку актуальних питань теорії семантичної деривації: моделі семантичної деривації, механізми і стратегії семантичних змін, процеси транспозиції, термінологізації, детермінологізації.

Актуальність обраної теми зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням сучасних семантичних теорій, тенденцією до поглибленого вивчення динаміки лексико-семантичних змін у споріднених та неспоріднених мовах.

Монографія є складовою науково-дослідної роботи кафедри над проектом “Типологія моделей семантичної деривації лексики” (2016-2020) – державний реєстраційний номер 0116U006142. Проект вирішує фундаментальні завдання сучасної мовознавчої науки, пов'язані із зіставно-типологічними дослідженнями моделей семантичної деривації лексики.

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

Деменчук О.В.

доктор філологічних наук, професор

Рівненський державний гуманітарний університет

СТРАТЕГІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ЛЕКСИКИ В АСПЕКТІ МІЖМОВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На сучасному етапі ефективність розв'язання будь-якої проблеми у мовознавстві значною мірою залежить від того, наскільки всебічно дослідник проводить аналіз мовного явища, зважаючи інколи не стільки на власне лінгвістичну характеристику об'єкта дослідження, скільки на його гносеологічну властивість бути елементом мовної когніції, що відображає особливості природи людського знання, закономірності пізнавальної діяльності людини, специфіку її мисленневих стратегій тощо. Представляючи когнітивний (у широкому сенсі) вимір об'єкта дослідження, такого типу характеристики засвідчують його динамічний потенціал, який у сфері лексичної семантики набуває іпостасі теоретичного конструкта під назвою **семантична деривація**. Когнітивний складник визнається ключовим параметром семантичної деривації, оскільки, як вважають, фіксує “стійкі асоціації, пов'язані з уявленням про явище, яке позначає слово” [Шмелев 2006: 193]. З цього погляду семантична деривація не зводиться лише до феномену синхронної полісемії (багатозначності, що засвідчує статичне поєднання твірного та похідного значень – пор. концепцію “семантичних містків” у [Mel'čuk 1988]), оскільки, окрім тривіального поєднання смислових компонентів, враховує також різного типу актантні перетворення, такі як деагентивація, діатетичний зсув, категоріальний зсув тощо. “Перехід від дослідження регулярної багатозначності до дослідження семантичної деривації пов'язаний з усвідомленням того, що відношення між двома значеннями багатозначного слова зазвичай несиметричні: одне з них є мотивуючим, або твірним, а інше –

мотивованим, або похідним. Порівняно з дослідженням регулярної багатозначності, в дослідженні відношень семантичної деривації додається ще два кроки – ставиться питання про напрям відношень похідності між значеннями і про правила переходу від твірних значень до похідних” [Розина 2005: 12].

Актуальність обраної теми зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням сучасних семантичних теорій, тенденцією до поглибленого вивчення динаміки лексико-семантичних систем споріднених та неспоріднених мов, що пов’язано з усвідомленням і визнанням факту функціональної та когнітивної природи мови як такої.

Дослідження семантичної деривації лексики, які проводяться в межах функціональної та когнітивної лінгвістики, ставлять за мету описати *типи* або *способи переходу від одного значення до іншого*. При цьому наголошується, що способи переходу однакові для будь-якого рівня (лексичного, словотвірного, граматичного), зважаючи на те, що на цих рівнях задіяні спільні семантичні механізми [Рахилина 2002: 384]. З цієї перспективи не принципово, чи семантична деривація розглядається в аспекті схеми Куриловича (презумпція дериваційного зв’язку окремих значень із “головним (вихідним) значенням” [Курилович 1955: 78]), чи схеми Якобсона (презумпція виведення окремих значень із загального значення (інваріанта) [Якобсон 1985: 133]), оскільки важливішим є завдання з’ясувати загальні когнітивні механізми, які лежать в основі семантичної деривації. Доцільним у цьому сенсі було введення поняття концептуальної схеми – конструкта, який представляє різні значення багатозначного слова як єдине ціле. “Концептуальна схема вміщує уявлення про конструктивні елементи тієї або іншої концептуальної конфігурації; вона може співвідноситися із значенням не лише однієї мовної одиниці, а й також синонімічного ряду; ряду похідних слів різних частин мови, що перебувають у відношенні перекладної еквівалентності” [Зализняк 2006: 584]. Така точка зору корелює з ідеєю системності семантичної деривації лексики, що в аспекті міжмовних досліджень потребує з’ясування особливостей семантичного потенціалу слів та динаміки розвитку їх семантичної парадигми в споріднених та неспоріднених мовах.

Мета розвідки – схарактеризувати стратегії семантичної деривації лексики в аспекті міжмовних досліджень. Для ілюстрації міжмовних відповідників скористаємося лексичним матеріалом

слов'янських (української, польської), германських (англійської, німецької) та романських (французької) мов.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

– обґрунтувати засади дослідження семантичної деривації лексики в аспекті міжмовних досліджень;

– з'ясувати особливості динаміки розвитку семантичної парадигми лексики та визначити стратегії семантичної деривації лексики в аспекті міжмовного зіставлення;

– встановити типи відповідностей (збігів та розбіжностей) реалізації стратегій семантичної деривації лексики в споріднених та неспоріднених мовах;

– визначити перспективи подальших досліджень семантичної деривації лексики.

Міжмовний аналіз семантичної деривації лексики ґрунтується на зіставному підході, який має на меті встановлення відповідностей (збігів та розбіжностей) стратегій семантичних переходів між значеннями лексики в споріднених та неспоріднених мовах. Семантичний перехід – це “зв'язок між двома різними значеннями полісемічного слова або між значеннями одного й того ж слова в різні моменти його історії. Зв'язок полягає в тому, що два значення виражені в межах одного слова, тобто між ними є відношення семантичної деривації” [Зализняк 2006: 399].

Процедура міжмовного зіставлення семантичної деривації лексики передбачає встановлення відповідностей (збігів та розбіжностей) реалізації механізмів і стратегій розширення “концепту ситуації” – лексичного відображення (у певній мові) певного фрагмента дійсності [Мельчук 1999: 85]. Зазначимо, що коли йдеться про “концепт ситуації”, то до уваги береться “не ситуація з реального життя, тобто не стан справ у світі, а ситуація, взята у строгому вигляді, в якому вона передається мовою і відображається у допустимих вживаннях лексеми” [Иорданская 2007: 53]. “Задати якусь концептуалізацію і значить, у певному сенсі, створити саму ситуацію (ситуація і фрагмент дійсності – не одне й те ж)” [Падучева 2004: 156]. Представники функціонального синтаксису [Van Valin, LaPolla 1997: 82] використовують у цьому випадку поняття “стан справ (state of affairs)”, наголошуючи, що “ситуація має лише непряме відношення до того, що мовець хоче висловити, оскільки він завжди

обмежує і тлумачить ситуацію, враховуючи свої комунікативні потреби” [Мустайоки 2006: 26].

Репрезентативність семантики лексики у форматі концепту ситуації зумовлює вибір основи зіставлення. Ми обстоюємо ідею використання **моделі ситуації** як *tertium comparationis* у зіставленні семантичної деривації лексики в споріднених та неспоріднених мовах. Доцільність використання моделі ситуації як основи зіставлення зумовлена чинником універсальності концептуалізації ситуації, її схематизації в аспекті базових когнітивних стратегій виокремлення, фокусування уваги, дефокусування тощо. “При будь-якій концептуалізації фрагмента дійсності одні аспекти реальності акцентуються, актуалізуються, інші затушовуються, йдуть у фон: відбувається схематизація реальної дійсності” [Падучева 2004: 157].

Як метамовний конструкт модель ситуації виявляє ознаки пропозиціональної функції, в якій аргументи представляють результат осмислення суб’єктом когніції об’єкта пізнання, а предикат – когнітивне уявлення про сам акт цього осмислення, див. [Husserl 1960: 33]. З цього погляду модель ситуації представляє зміст лексики як реалізацію відношень ключових учасників ситуації. Зокрема, зміст концепту перцептивної ситуації визначають учасники “суб’єкт сприйняття” та “об’єкт сприйняття”, ситуації переміщення – учасники “початкова точка”, “траєкторія” та “кінцева точка”, ситуації місцезнаходження – учасник “місце” і т. ін. Будь-яка з цих ситуацій осмислюється як така (вибудовує свій концептуальний профіль) лише в **перспективі** певної пізнавальної (чуттєвої або ціннісної) позиції суб’єкта когніції. Зокрема, ситуація кваліфікується як перцептивна, якщо суб’єкт розглядає її в перспективі наочного сприйняття, як ситуація переміщення, якщо суб’єкт ідентифікує зміну місцезнаходження об’єкта, як ситуація місцезнаходження, якщо у фокусі уваги положення об’єкта тощо. Зазначимо, що будь-яка з цих ситуацій “за умовчанням (за домовленістю)” може бути представлена як вихідна, у тому сенсі, що може слугувати точкою відліку для іншої ситуації – цільової.

В теорії семантичної деривації питання вихідної ситуації пов’язане з питанням базової структури (конфігурації) мовної одиниці та реалізації напряду відношення похідності між значеннями мовної одиниці [Кибрик 1992: 136; Падучева 2004: 158; Schäfer 2008: 11]. Базова структура осмислюється як показник

прототипної ситуації – стану справ, який *in potentia* містить усю інформацію, необхідну для вивершення цільової ситуації. “Саме від того, що людина спроможна “побачити” в прототипній ситуації, що вона може з неї дістати, залежить, на які інші ситуації це слово можна розповсюдити, тобто, в остаточному підсумку, які в ньому будуть похідні значення” [Кустова 2005: 57]. Інтерпретація прототипної ситуації передбачає “підгін” семантики мовної одиниці обраної структури (конфігурації) під концептуальну схему типового стану справ. Пор.: “Семантика дієслова з самого початку “розрахована” на певний тип об’єктів і узгоджена з ним. У ситуації, що відповідає базовому значенню дієслова, може брати участь аж ніяк не будь-який об’єкт, а об’єкт, що задовольняє певним обмеженням” [Кустова 2004: 26]. Такого типу обмеження становлять частину знань людини про ситуацію. “В модель ситуації ці знання потрапляють завдяки людині: людина “помічає”, фіксує не лише ті аспекти ситуації, які перебувають у фокусі та відповідають меті впливу на об’єкт, а й багато інших речей, які згодом стають джерелом похідних значень” [там само: 40]. З цього погляду модель прототипної ситуації представляє ситуацію як конфігурацію альтернативних ієрархічно упорядкованих фрагментів нашого життєвого досвіду. На рівні семантики слова або класу слів такі фрагменти формують набір спільних семантичних компонентів, які й визначають конфігурацію концепту прототипної ситуації.

Зокрема, модель прототипної ситуації контактних (тактильних) номінацій виявляє такий набір спільних семантичних компонентів: а) Об’єкт має перцептивну (тактильну) властивість – зовнішню (фактурну) якість, пор.: укр. *шорстка долоня*; п. *szorstka dłoń*; англ. *rough hands*; нім. *raue Hände*; фр. *main rugueuse*, або внутрішню (консистентну) якість, укр. *крихкий матеріал*; п. *kruchy lód*; англ. *fragile ice*; нім. *brüchiges Gestein*; фр. *coquille fragile*; б) (тактильна) властивість Об’єкта повною мірою виявляється при безпосередньому контакті з Суб’єктом, пор.: укр. *твердий на дотик диван* [КТУМ]; п. *kanapa twarda przy dotknięciu* [КJP]; англ. *The top blankets on the bed were very rough in touch* [OED]; нім. *Die Abdeckung ist weich zu berühren [mit der Hand einen Kontakt herstellen] und leicht zu greifen* [DWDS]; фр. *Sa coquille est rude au toucher* [CNRTL]; в) контакт Суб’єкта з Об’єктом є динамічним і здійснюється у Спосіб переміщення Суб’єкта вздовж Об’єкта, пор.: укр. *Погладив долонею шорсткий і холодний камінь* [КТУМ]; п. *Wybierają je starannie, długo*

badajac językiem ich szorstką powierzchnię [KJP]; англ. *He slowly ran his right palm along the rough surface* [BNC]; фр. *L'impression de rugosité disparaît avec l'absence des mouvements d'exploration digitale* [CNRTL]; г) контакт Об'єкта з Суб'єктом може здійснюватися в Спосіб фізичного впливу Об'єкта на Суб'єкт, пор.: укр. *М'який матрац муляв гірше за бамбукове ліжко в старого Педро* [КТУМ]; п. *dotknięcie ostrego noża* [KJP]; англ. *sharp pricks feeling on body* [BNC]; нім. *Der Stoff der Bettdecke strich weich über seine Haut* [DWDS]; фр. *Chardons qui piquent les bras, les jambes* [CNRTL] і т. ін.

Як можна зауважити, прототипна ситуація представляє сценарій у тій послідовності, яку ми логічно вибудовуємо відповідно до нашого життєвого досвіду: ми усвідомлюємо, що початково предмет має певну тактильну властивість, і контакт із таким предметом викликає у нас певну чуттєву реакцію, яка відповідає заданим фізичним характеристикам цього предмета. Логіка така: ми б не знали про тактильні відчуття, які викликає той чи інший предмет, якби не було самого предмета, і, найосновніше, якби не було контакту з цим предметом. Однак не менш логічною є зворотна послідовність: предмет має такі тактильні (фізичні) характеристики, оскільки ми самі йому приписуємо ці характеристики на підставі наших тактильних відчуттів. Саме така послідовність вважається пріоритетною при тлумаченні основного значення експерієнціальних прикметників. “У експерієнціальних прикметників антропоцентричність (зв'язок з людиною) закладена вже у вихідному, основному значенні, оскільки експерієнціальні прикметники позначають такі властивості предмета, які ДІЮТЬ на людину і викликають у неї ВІДЧУТТЯ, РЕАКЦІЮ. <...>. Що таке *гіркі ліки*? Це така речовина, яка, потрапляючи у рот, викликає відчуття гіркоти. Звісно, у гіркої речовини є якісь хімічні властивості, які й викликають відповідну реакцію. Причому “в житті” саме ці незалежні від людини властивості є первинними. Однак у мові ситуація зворотна: спочатку людина усвідомлює свою реакцію, відчуття, а потім характеризує предмет через це відчуття, приписуючи йому відповідну ознаку” [Кустова 2004: 281].

Варто відзначити, що існує також певна традиція приписувати характеристики вихідної тій ситуації, в якій учасники виявляють ознаки так званих “органічних” станів. “Органічний стан внутрішньо притаманний значенню предиката: відповідна ситуація осмислюється як така, що є невід'ємною характеристикою його основного партиципанта, яка не виникла в результаті якоїсь іншої

події (*камінь важкий, трава зелена*). Похідні стани, навпаки, осмислюються як такі, що отримані в результаті здійснення певного процесу або дії” [Кибрик 1992: 136].

Ми дотримуємося позиції, що на роль вихідної може претендувати будь-яка ситуація. Все залежить від того, як початково осмислюється сама ситуація, який її актуальний профіль – експерієнціальний (інформаційний) чи фізичний (енергетичний). Пор. “Для мовця, який обирає при вираженні своєї думки одну з альтернативних конструкцій, неістотна їх первинність або непервинність: у будь-якому випадку він обирає ту, яка найточніше відповідає його комунікативним [додамо номінативним – *О.Д.*] цілям у певній мовленнєвій [додамо пізнавальній – *О.Д.*] ситуації” [Мустайоки 2006: 85]. При цьому напрям семантичної похідності відображатиме не стільки первинність базової структури відносно структури цільової, скільки засвідчуватиме її “пріоритетність” – властивість слугувати відправною точкою деривації. Так, ситуація “занурення” може бути альтернативно осмислена як у фізичній (*зануритися у воду*), так і експерієнціальній (*зануритися у думки*) перспективі. Важливіше, однак, пам’ятати, що надання одній із ситуацій статусу вихідної, а іншій, відповідно, цільової, матиме наслідком специфічний вектор дериваційного зв’язку (напрямку семантичної похідності), зумовлений чинником “комплектації” прототипної ситуації. З цього погляду вихідна фізична ситуація “занурення”, очевидно, повинна бути осмислена в перспективі ситуацій “поведінкового занурення” (*занурився в працю*), “фізіологічного занурення” (*занурився в сон*), “ментального занурення” (*занурився в роздуми*). Обрання ж за вихідну експерієнціальної ситуації “занурення” матиме розвиток семантичної похідності у напрямі ситуацій “вираження стану занурення” (*задумлива усмішка*), “враження від вияву стану занурення” (*задумлива тиша*), “результат вияву стану занурення” (*вдумливий аналіз*) і т. ін., див. [Деменчук 2015].

Осмислення ситуації в іншій пізнавальній перспективі засвідчує зміну **профілю ситуації**. Зміна профілю ситуації передбачає зміну “точки споглядання” суб’єкта пізнання на ситуацію – суб’єкт осмислює (інтерпретує) ситуацію в новій (чуттєвій або ціннісній) перспективі. Ситуація може змінювати як зовнішній, так і внутрішній профіль.

Перехід в іншу ситуацію (ситуацію іншого семантичного класу) засвідчує зміну її зовнішнього профілю (зазначимо, що основою для об'єднання слів у семантичний клас може бути “будь-яка лінгвістично цікава, або нетривіальна, семантична ознака, що повторюється у багатьох словах і обов'язково має мовне вираження в тих чи інших їхніх властивостях – у морфологічних особливостях, аспектуальній поведінці, сполучуваності і т. ін.” [Розина 2005: 44]). Зокрема, осмислення перцептивної ситуації в ціннісній перспективі може змінити її профіль на ситуацію оцінки, пор.: укр. *Я бачу тебе* → *Я бачу тебе наскрізь*; п. *Widzę cię* → *Widzę tą sytuację przez pryzmat wcześniejszych doświadczeń* [USJP]; англ. *I saw it going over the horizon* → *They were very friendly, but I quickly saw through them* [BNC]; нім. *aus dem Fenster sehen* → *Das ist unangenehm, man kann sie schlecht sehen* [DUDEN]; фр. *voir une silhouette* → *J'ai vu dans l'amour la fin de ma solitude* [CNRTL]. Ситуація руху може бути осмислена в перспективі ситуації інтелектуальної діяльності, пор.: укр. *Тільки як дійшла до теплохода, випросталась, глянула на нього вогкими очима, глибоко й сумовито* → *Петро Петрович дійшов до думки, що власне тепер земські начальники мають найбільшу місію культурну і політичну* [СУМ]; п. *Statek doszedł do portu* → *Coraz bardziej dochodził do przekonania, że sprawa nie jest taka prosta* [USJP]; англ. *The train from Boston is coming* → *Did you come to any conclusions at the meeting this morning?* [CIDE]; нім. *Der Zug kommt erst in einer halben Stunde* → *Er kommt zum Schlusse, daß dessen Vorgehen den genannten Bestimmungen widerspreche und als Rechtsbruch zu verurteilen sei* [DWDS]; фр. *La tempête nous obligea de relâcher et nous arrivâmes à une plage déserte* → *Les pourparlers commencèrent, mais on ne pouvait jamais arriver à aucune conclusion* [CNRTL], а ситуація фізичного стану – в перспективі ситуації ментального стану, пор.: укр. *Уся долина була заставлена повстяними юртами, вони стояли не рядами, а скупчені навколо юрт тисячників* → *Обличчя його враз стало скупчене, очі глянули гостро й пронизливо* [СУМ]; п. *Skupiona zabudowa wsi* → *Byli skupieni i pilnie pracowali* [USJP]; англ. *The concentrated beams of the sun made the aurum fulminans go off* → *Then calm, concentrated, and still, and slow, he lay coiled like the boa in the wood* [OED]; нім. *Sein feiner, aromatischer, in konzentrierter Form schnupfenlösend wirkender Geruch ist nicht anhaftend* → *Sie ist, wirkt sehr konzentriert* [DWDS; DUDEN]; фр. *Le coût élevé de la réalisation des films fait que les pays dont la population est la plus riche, la plus*

nombreuse et la plus concentrée dans les grandes villes jouissent d'une supériorité cinématographique indéniable → Certains acteurs jouent si concentrés sur leur rôle qu'ils se mettent presque en état second [CNRTL].

Перехід у межах тієї ж ситуації кваліфікується як зміна внутрішнього профілю ситуації. Приміром, перцептивна ситуація “наочного вияву” (компонент ‘видно X’) може бути переосмислена як перцептивна ситуація “наочного виокремлення” (компонент ‘X наочно виокремлюється на тлі Y’), пор.: укр. *Внизу під нами чорніє море [СУМ]*; п. *Po drugiej stronie drogi czernił się młody las [USJP]*; англ. *A snow-covered hedge loomed up ahead of him and he made for the shelter of it [BNC]*; нім. *... diese unvergleichlich klaren Profile, deren letzter Strich sich schwarz abhebt [DWDS]*; фр. *Au loin un canot se détachait en noir [CNRTL]* (перцептивний об’єкт у сегменті актуального спостереження суб’єкта сприйняття) → укр. *Труби далеких заводів, будинки й дерева Петроградської сторони і особливо струнки шпилі Петропавлівської фортеці чорніли на фоні незгасного призахідного неба, мов іграшкові силуети з чорного паперу [КТУМ]*; п. *Postacie w naturalnej wielkości białą się na tle buczynowego lasu [KJP]*; англ. *Jackdaws flocked noisily at the back of the wood; only occasionally did their silhouettes show black against the sky [BNC]*; нім. *Buschwerk und Bäume, die sich schwarz abhoben vom bleifarbenen Himmel, umgaben das, wie es schien, geräumige Haus [DWDS]*; фр. *Le massif noir des marronniers se détachait en noir sur le ciel jaune [CNRTL]* (перцептивний об’єкт виокремлений на тлі іншого об’єкта).

Зміна профілю ситуації веде до розширення або звуження “повноважень” ключових учасників ситуації. Такі “повноваження” – суть характеристики, які учасники набувають або втрачають, виявляють або приховують у міру осмислення людиною змін, що відбуваються в світі (в певній ситуації) або в самій людині. Розширення або звуження “повноважень” ключових учасників ситуації засвідчує зміну **профілю актанта**. Зміна профілю визначає стратегію похідності. Змінюватися можуть:

а) тип або склад учасників ситуації (рольова стратегія), пор. дериваційні стратегії зміни ситуації у напрямі “перцептивний (емітивний) рух” → “семіотичний рух”: укр. *мигати* “раз у раз яскраво блищати, світлитися переливчастим світлом”: *Страшна блискавка мигає → мигати* “чим посилати короткі світлові сигнали”: *Мигати бортовими вогнями [СУМ]*; п. *migać* “świecić nierównym lub

przerywanym światłem”: *Lampa migota, aż zgasła* → *migać* “poruszać czymś bardzo szybko”: *Mignął konduktorowi biletem* [USJP]; англ. *flash* “to illuminate intermittently”: *The darkened sky flashed by frequent lightning* → *flash* “to display suddenly and briefly”: *She flashed her ID card at the guard* [OED]; нім. *blinken* “blitzend, funkeln leuchten, glänzen”: *Die Sterne blinken* → *blinken* “etwas durch Blinkzeichen anzeigen”: *SOS blinken* [DUDEN]; фр. *étinceler* “jeter une lumière brillante par émission de rayons lumineux”: *Les grandes nébuleuses étincelaient* → *Le phare étincelait* [CNRTL]. Цільова ситуація засвідчує зміну типу учасника: учасник-перцепт набуває статусу учасника-сигналу. Поза тим, ситуація поповнюється учасником-адресатом – той, кому адресований сигнал;

б) комунікативний ранг учасників ситуації (прагматична стратегія), пор.: укр. *звучати* “мати якісь характерні ознаки, риси, певне забарвлення”: *Голос звучить тривогою* → *звучати* “виявлятися в звуках мови, пісні і т. ін. (про почуття, настрої і т. ін.)”: *У голосі звучить тривога* [СУМ]; п. *szeleścić* “wydawać szelest”: *Liście szeleszczą na wietrze* → *szeleścić* “wywoływać szelest”: *Wiatr szeleści liśćmi* [USJP]; англ. *smell* “to inhale the odour or scent of (a thing)”: *I smell the rose* → *smell* “to give out, send forth, or exhale an odour”: *The rose smells good to me* [RHWUD]; нім. *riechen* “durch den Geruchssinn, mit der Nase einen Geruch, eine Ausdünstung wahrnehmen”: *Ich roch den Duft der exotischen Blumen* → *riechen* “einen bestimmten Geruch verbreiten”: *Tulpen riechen nicht* [DUDEN]; фр. *sentir* “humer quelque chose, chercher à en percevoir l’odeur”: *Un moment, elle a tiré l’œillet de sa poitrine, l’a longuement senti de ses narines ouvertes, puis me l’a passé presque comme une chose qu’elle aurait laissée et m’a dit: “Sentez, j’adore cette odeur”* → *sentir* “exhaler, répandre l’odeur de”: *Ce vieux livre sentait une odeur d’encensoir* [CNRTL]. Зміну вихідної ситуації визначає стратегія “зсуву фокуса уваги” – “зміщення центру уваги з одного учасника на іншого – за рахунок діатетичного зсуву, який підвищує у ранзі одного та понижує іншого” [Падучева 2004: 158];

в) категоріальна властивість учасників ситуації (таксономічна стратегія), пор.: укр. *м’який* “який угинається, подається при дотику, натискуванні тощо”: *Вона скинула плащ, умостилася зручніше на м’яких подушках* → *м’який* “поступливий, піддатливий”: *Ти, куме, занадто м’який, занадто податливий* [СУМ]; п. *miękki* “uginający się pod wpływem nacisku, nie dający wrażenia twardości, sztywności przy dotykaniu”: *miękka poduszka* → *miękki* “mało stanowczy; ustepliwy,

łagodny, dobroduszny”: *Był za miękki do prowadzenia interesów* [USJP]; англ. *soft* “yielding readily to touch or pressure; not hard or stiff”: *a soft pillow* → *soft* “yielding readily to emotions of a tender nature”: *He found himself quite soft on the subject* [OED]; нім. *weich* “nicht hart oder fest, sondern einem Druck leicht nachgebend”: *Das Bett ist mir zu weich* → *weich* “empfindsam und voller Mitgefühl; nachgiebig”: *Er ist ein sehr weicher Mensch* [DUDEN]; фр. *doux* “qui est agréable au goût (par opposition à aigre, amer, salé, fort, etc.)”: *Doux comme le miel* → *doux* “qui est d’un caractère facile, d’une humeur égale, qui montre de la modération, de la bienveillance envers autrui”: *Caractère doux* [CNRTL]. Розширення концепту ситуації реалізується на основі аналогії за ознакою зміни таксономічного класу учасника: РІЧ → ЛЮДИНА;

г) денотативний статус учасників ситуації (референційна стратегія), пор.: укр. *І невже це вона була в його обіймах, та велична, закутана в чорне, надосяжно-далека, прекрасна* → *Одягнуся в чорне, – піду в черниці запишуся* [СУМ]; п. *Dama spowita w czerń* → *Na oświełonym ganku pojawiła się szczupła postać w czerni (...) był to ksiądz* [SJP]; англ. *She often dresses in black* → *He wore black at the funeral* [CIDE]; нім. *Sie ist ganz in Schwarz gekleidet, nur an den Füßen trägt sie ein Paar verblüffend gelbe Turnschuhe* → *Eine Trauerfeier steht an, doch ich mag kein Schwarz tragen* [DWDS]; фр. *Un homme vêtu de noir* → *Pourquoi s’habille-t-on en noir aux enterrements?* [CNRTL]. Цільова ситуація засвідчує зміну в типі референції учасника: атрибутивний (нереферентний) → атрибутивно-референтний;

г) позиційна характеристика учасників ситуації (дейктична стратегія), пор.: укр. *мерехтіти* “світити тремтливо, нерівно (про світло); блимати, мигтіти”: *Дощ посилювався, вогні в російському таборі тьмяно мерехтіли* → *мерехтіти* “відбивати слабке, нерівне, тремтливе світло; поблискувати”: *Безліч срібних свічників, дорогоцінних канделябрів і інших посудин стояла або висіла довкола, граючи і мерехтячи при слабім світлі гнота* [СУМ]; п. *migotać* “świecić nierównym lub przerywanym światłem, być widocznym raz po raz przez krótką chwilę”: *Ogień migotał na kominku* → *migotać* “mienić się w blasku światła; połyskiwać, skrzyć się”: *Rzeka migoce w słońcu* [USJP]; англ. *twinkle* “to shine with rapidly intermittent light; to emit tremulous radiance; to sparkle; to glitter”: *A solitary light which twinkled through the darkness* → *twinkle* “to sparkle in the light”: *The diamond on her finger twinkled in the firelight* [OED]; нім. *funkeln* “funkenähnlich aufleuchtendes, ständig wechselndes Licht”: *Die Sterne funkeln in der Nacht* → *funkeln* “Lichtreflexe von sich geben”: *Die Juwelen der Damen*

funkelten [DUDEN]; фр. *briller* “répandre une lumière vive, intense, parfois diffuse”: *Les astres brillent* → *briller* “désigne une chose ayant la faculté de réfléchir la lumière”: *Le diamant brille* [CNRTL]. Цільову ситуацію вивершує зміна локалізації суб'єкта спостереження: учасник “об'єкт світлової емісії” осмислюється як ситуативний об'єкт, що “виявляє себе” безвідносно до джерела емісії.

У перспективі міжмовного зіставлення семантичної деривації параметри “зміна профілю ситуації” (ситуативний параметр) та “зміна профілю учасника ситуації” (актантний параметр) виявляють відповідності (збіги й розбіжності) динаміки розвитку семантичної парадигми лексики в споріднених та неспоріднених мовах. Релевантність (значущість) таких параметрів у зіставленні семантичної похідності визначається їх здатністю відтворити (задати) перспективу розвитку певного стану справ.

Ситуативний параметр засвідчує збіги й розбіжності у зміні профілю ситуації зіставляваних лексичних одиниць або класу лексичних одиниць. Зміни профілю ситуації виявляють відповідність зовнішнього або внутрішнього профілю семантичної похідності.

Відповідність **зовнішнього** профілю засвідчує збіги та розбіжності зміни профілю в перспективі переходу до іншої ситуації. Перехід в іншу ситуацію передбачає перебудову конфігурації концепту вихідної (прототипної) ситуації (напр., у спосіб додавання або вилучення учасника ситуації) або створення нової конфігурації. Зокрема, лексичне значення перцептивного дієслова *бачити* “сприймати очима, спостерігати”, яке характеризує ситуацію “сприйняття”, пор.: *Я бачу сірі будинки*, передбачає три обов'язкові актанти, два з яких – змінні учасники: *Я* (суб'єкт сприйняття) і *сірі будинки* (об'єкт сприйняття) та один постійний учасник: *очі* – актант, інкорпорований у семантику перцептива (пор. англійське *She eyed the other passengers warily* [CIDE], де інкорпорований актант виражений як кореневий елемент дієслова-присудка). Якщо видалити учасника “об'єкт сприйняття”, пор.: *Я бачу!*, то ситуація “сприйняття” змінюється або на ситуацію “відновлення перцептивного контакту”: ‘Я знову бачу’, або “іронічної оцінки”: ‘Я бачу, як ти до мене ставишся’. Вилучення інкорпорованого актанта приведе до реномінації ситуації знаком із ширшим екстенсіоналом значення, наприклад, перцептивом *сприймати* “відображати у своїй свідомості предмети та явища об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття” [СУМ].

Створення нової конфігурації відзначено в класі номінацій за ознакою ‘який має очі синього (блакитного) кольору’, пор.: укр. *блакитнооке хлоп’я*; п. *niebieskooka dziewczyna*; англ. *a blue-eyed girl*; нім. *ein blauäugiges Kind*; фр. *la fille aux yeux bleus*. Названі відповідники виявляють збіги в реалізації (розширенні) концепту ситуації до меж асоціативної ситуації за ознакою зміни таксономічного класу учасника, пор.: укр. *синьокі озера, синьоока ніч, синьокі волошки, Волинь синьоока, синьокі луки, синьоокий льон, синьокі проліски, блакитноокий світанок, блакитноока мрія*; п. *blekitnookie jeziora, blekitnooka toń, niebieskookie gwiazdy*; англ. *blue-eyed grass, blue-eyed soul music*; нім. *blauäugige Blumen*; фр. *les pantoufles aux yeux bleus* (див. нижче). Розбіжностями відзначено перехід у зону оцінної ситуації в англійській та німецькій мовах (створення нової конфігурації), пор.: англ. *blue-eyed* “innocent, ingenuous; favoured”: *blue-eyed boy* [RHWUD]; нім. *blauäugig* “naiv, ahnungslos, weltfremd”: *eine reichlich blauäugige Darstellung* [DUDEN]. Відсутність такого переходу в зіставляваних мовах кваліфікуємо як відповідність **нульового** профілю (нуль-профілю).

Відповідність **внутрішнього** профілю встановлює збіги й розбіжності семантичних переходів, реалізованих у межах тієї ж ситуації. Такі переходи можна спостерігати при підвищенні ступеня виокремлення (фокусуванні) або пониженні ступеня виокремлення (дефокусуванні) певних елементів ситуації. Названі ступені виокремлення можуть бути реалізовані через механізми: а) введення в поле зору або виведення з поля зору номінатора тих властивостей ситуації, які первинно були її істотними властивостями; б) зміни фокуса і тла; в) підсилення або послаблення фокуса за рахунок розширення або звуження його меж, створення множинних фокусів, накладання фокусів і т. ін. [Ирисханова 2014: 65]. Зокрема, перехід із ситуації “внутрішній (емоційний) стан людини” в ситуацію “зовнішнє вираження такого стану” в семантиці густативних номінацій укр. *кислий*; п. *kwaśny*; англ. *sour*; нім. *sauer*; фр. *aigre*, реалізується на основі механізму створення множинних фокусів, які характеризують розвиток ситуації за ознакою вияву “супровідних” (суміжних) характеристик (властивостей) Експерієнцера (суб’єкта емоційного стану), пор.: укр. *кислий* “незадоволений, пригнічений, похмурий, сумний”: *Чого ти такий кислий, Яремо?* → “який виражає незадоволення, пригніченість, нудьгу, сум”: *кисле обличчя, кисла гримаса, кислий голос, кислий настрій* [СУМ]; п. *kwaśny* “о

człowieku: niezadowolony, ponury, zgryźliwy”: *Był kwaśny od samego rana* → “wyrażający niezadowolenie, zły humor, będący oznaką złego nastroju”: *kwaśna mina, kwaśny uśmiech, kwaśne uwagi* [USJP]; англ. *sour* “having a harsh, morose, or peevish disposition; sullen, austere; gloomy, discontented, embittered”: *sour editor* → “displaying, expressing, or implying displeasure or discontent; peevish, cross”: *sour countenance, looks, mouth* [OED]; нім. *sauer* “über etwas verärgert, wütend”: *Sie war sauer* → “Verdruss über etwas, Missmut ausdrückend”: *mit saurer Miene* [DUDEN]; фр. *aigre* “qui indispose, blesse par sa nature déplaisante, irritante [en parlant d’une pers., de son caractère, humeur d’être, etc.]”: *D’Alembert aigre, exact et sec, détestait Buffon et n’épargnait point Bailly qu’il considérait alors comme un satellite du grand naturaliste pour les systems* → “se dit d’un son perçant et aigu, désagréable à l’oreille”: *L’on était sans cesse étourdi par la voix aigre des femmes* [CNRTL]. Розбіжності відзначено в англійській мові, де ситуація виявляє розширення за ознакою суміжних дій (поведінки) Експерієнцера (*sour retreat, exit, obedience* тощо).

Актантний параметр засвідчує збіги й розбіжності змін у профілі учасника заданої ситуації. Зміни профілю учасника виявляють відповідність первинного або вторинного профілю семантичної похідності.

Відповідність **первинного** профілю встановлює збіги й розбіжності семантичних переходів, реалізованих у межах тієї ж дериваційної стратегії (напр., рольова → рольова, комунікативна → комунікативна, таксономічна → таксономічна і т. ін.). Пор. відповідності семантичного переходу на рівні реалізації таксономічного класу учасника в асоціативних номінаціях на зразок *блакитноокий* (див. вище). Відповідники демонструють тенденцію до реалізації таксономічного класу в напрямі ЛЮДИНА → ПРИРОДНІ ОБ’ЄКТИ, подекуди АРТЕФАКТИ. Однак, якщо в українській, польській, німецькій та французькій мовах такі учасники виявляють ознаки стилістичних номінацій (напр., як варіант уособлення), то в англійській мові – термінологічних (ідентифікаційних) назв, пор.: *blue-eyed grass* “*Sisyrinchium Bermudianum*, a large genus of annual to perennial plants of the iris family, native to the New World”; *black-eyed pea* “spec. of a variety of pea: having a black speck”; *black-eyed Susan* “a name applied to various plants having pale flowers with dark centres, esp. *Thunbergia alata* and *Rudbeckia hirta*” [OED] і т. ін.

Розбіжностями також відзначено ситуацію “ментального руху”, в якій семантичний перехід реалізовано за ознакою зміни комунікативного рангу учасника в зоні концепту Експерієнцера (суб’єкта когніції). В англійській мові перехід допускає топікалізацію будь-якого учасника ситуації: суб’єкта когніції, об’єкта когніції (думки, спогади, ідеї тощо), місця когніції (свідомість, розум, пам’ять тощо), пор.: *She flashed back to a moment in time when she was a young child in pigtails* → *A strange thought flashed through her mind* → *Her mind flashed back to the day of their divorce* [OED; BNC]. В українській та польській мовах топікалізацією відзначено лише позиції суб’єкта та об’єкта, пор.: укр. *Люба не один раз думками поверталася до тої злочасної поїздки* → *Після суботнього вечора її думки невпинно поверталися до Патрика Гедстрема* [КСУМ]; п. *Coraz częściej wracał myślami do wczesnej młodości* → *Susan próbowała się skupić, ale jej myśli wracały do niego* [KJP]. У німецькій та французькій мовах переважно топікалізується позиція об’єкта когніції, пор.: нім. *Seine Gedanken schweiften wieder zu der Begegnung mit den jungen Frau am New Yorker Flughafen* [DWDS]; фр. *Puis bien vite, les pensées dépressives d’Antoine sont revenues à la charge* [CNRTL].

Відповідність **вторинного** профілю встановлює збіги й розбіжності семантичних переходів, реалізованих у перспективі іншої дериваційної стратегії (напр., рольова → комунікативна, рольова → таксономічна, рольова → дейктична і т. ін.). Зокрема, семантичний перехід у межах українського фразеологізму *світу божого не видно* “зовсім нічого не можна побачити, розрізнити зором; стає або стало темно (від сильної зливи, хуртовини, туману, пилу і т. ін.)”: *Якось він недобре прикрив лантух, кури повилазили і давай літати по хаті, битись у вікна, кудкудакати. Збили таку пилюку, що світу не видно* → “когось чи чогось дуже багато”: *У нашому селі за Савлуками світу не видно: що хата, то й Савлук* [СУМ], виявляє ознаки референційної стратегії, реалізованій на основі зміни типу референції учасника ситуації: ‘об’єкти, що обмежують візуальне спостереження’ vs. ‘будь-які об’єкти’. Дериваційний зв’язок ґрунтується на імплікації “висока щільність – велика кількість” (висока щільність однорідних об’єктів, що обмежує візуальне спостереження, осмислюється як скупчення цих об’єктів у великій кількості, див. образ-схематичну трансформацію MERGING – MASS-COUNT у [Johnson 1987: 126]). Втілюючи сценарій відособленого (відмежованого) сприйняття (detached perception), польський відповідник *świata bożego nie widzieć* “robiąc coś,

koncentrować się tylko na tym, angażować się w to całkowicie, nie zwracając uwagi na to, co dzieje się dookoła” [SJP] засвідчує семантичний перехід за ознакою дійкочної стратегії на основі позиційної зміни суб’єкта спостереження: ‘наочне обмеження’ vs. ‘наочна відсутність’. Дериваційний зв’язок ґрунтується на імплікації “глибше (ментальне) занурення – більше відособлення (відмежовування)” (чим більше людина ментально занурюється в якусь проблему, тим більше вона відмежовується від навколишнього середовища), пор.: *Zaczytał się tak, że o bożym świecie zapomniał* [SJP]. Англійська, німецька та французька номінації *to be snowed under (with smth.)* vs. *sein eingedeckt (mit etw.)* vs. *être débordé (de qch)*; *être submergé (par son travail, par ses tâches)* концептуально наближені до українського та польського фразеологізмів у тому сенсі, що імпліцитно виявляють ознаки ситуації (щоправда тотально) обмеженого візуального спостереження, пор.: англ. *snow (under)* “to cover with, to bury in snow (*cover* “to hide from view”)” → “*fig.* to submerge, overwhelm, overpower, etc.” [OED]; нім. *decken* “auf etwas legen, über etwas breiten” → *eindecken* “überhäufen, überschütten” [DUDEN]; фр. *déborder* “franchir, dépasser le bord de quelque chose” → “*fig.* désigne tout ce qui, à l’image du fleuve ou de l’ennemi, submerge, dépasse; être dépassé (par les événements) au point d’être incapable de redresser la situation” [CNRTL]. При цьому семантичний розвиток ситуації очевидно реалізується в аспекті зміни таксономічного класу учасника: МАСА (ОБ’ЄМ РЕЧОВИНИ) → ДІЯЛЬНІСТЬ (ОБСЯГ ЗАЙНЯТОСТІ), пор.: англ. *I am absolutely snowed under with work now* [BNC]; нім. *Ich bin mit Arbeit [voll] eingedeckt* [DWDS]; фр. *Je suis débordé de travail. Lui, le souverain pontife, du haut du trône de Saint Pierre et submergé par tant de tâches, il s’intéresse à ton sort* [CNRTL]. В англійській та французькій мовах додатково відзначаємо семантичний зсув по лінії зміни типу учасника ситуації (рольова стратегія): Пацієнс → Експерієнцер, пор.: англ. *overwhelm* “*fig.* to overcome completely in mind or feeling”; *submergence* “*fig.* a being plunged in thought” [OED]; фр. *submerger* “envahir l’âme complètement au point de ne plus laisser de place à d’autres préoccupations” [CNRTL].

Семантична деривація лексики виявляє ознаки похідності ситуативного типу, що передбачає розширення концепту вихідної (прототипної) ситуації до меж семантики цільової ситуації. Модель прототипної ситуації представляє ситуацію як конфігурацію альтернативних ієрархічно упорядкованих фрагментів, які ми вибудовуємо відповідно до логіки нашого життєвого досвіду. На рівні

семантики слова або певного класу слів такі фрагменти формують набір спільних семантичних компонентів, які й визначають конфігурацію концепту прототипної ситуації. Розширення окреслює перебудову конфігурації концепту вихідної ситуації або створення нової конфігурації концепту, що засвідчує зміни в профілі ситуації (осмислення ситуації в іншій пізнавальній перспективі) та в профілі актанта (в аспекті розширення або звуження “повноважень” ключових учасників ситуації).

У перспективі міжмовного зіставлення семантичної деривації параметри “зміна профілю ситуації” та “зміна профілю учасника ситуації” засвідчують відповідності (збіг і розбіжність) семантичних переходів між значеннями лексики в споріднених та неспоріднених мовах. Відповідність за параметром “зміна профілю ситуації” встановлює збіги й розбіжності семантичних переходів за ознаками зовнішнього профілю (реалізованих у перспективі іншої ситуації) та внутрішнього профілю (реалізованих у межах тієї ж ситуації). Зміни зовнішнього профілю ситуації зумовлені чинником переходу в іншу ситуацію (ситуацію іншого семантичного класу). Зміни внутрішнього профілю ситуації зумовлені чинником фокусування (підвищення ступеня виокремлення) або дефокусування (пониження ступеня виокремлення) певних фрагментів ситуації. Відсутність семантичного переходу в мові зіставлення кваліфікуємо як відповідність нульового профілю (нуль-профілю).

Відповідність за параметром “зміна профілю актанта” встановлює збіги й розбіжності семантичних переходів за ознаками характеристик, які учасники набувають або втрачають, виявляють або приховують у міру осмислення людиною змін, що відбуваються в світі (в певній ситуації) або в самій людині. У межах параметра “зміна профілю актанта” встановлено два типи відповідностей: первинного профілю (перехід у межах тієї ж дериваційної стратегії: рольова → рольова, комунікативна → комунікативна, таксономічна → таксономічна і т. ін.) та вторинного профілю (перехід у перспективі іншої дериваційної стратегії: рольова → комунікативна, рольова → таксономічна, рольова → дейктична і т. ін.).

Перспектива відтворення специфіки національно-мовних картин світу, виявлення універсальних механізмів концептуалізації в аспекті всіх можливих зв'язків між мовними значеннями визначає доцільність подальших досліджень семантичної деривації лексики різних семантичних класів у порівняльно-історичному та типологічному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Деменчук О.В.* Моделі семантичної деривації лексики “ментального занурення” (на матеріалі української, польської та англійської мов) / О.В. Деменчук // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія / [гол. ред. А.В. Корольова]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2015. – Т. 18. – № 1. – С. 49–56.
- Зализняк Анна А.* Многозначность в языке и способы ее представления / Анна А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 672 с. – (Studia Philologica).
- Иорданская Л.Н.* Смысл и сочетаемость в словаре / Л.Н. Иорданская, И.А. Мельчук. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 672 с. – (Studia Philologica).
- Ирисханова О.К.* Игры фокуса в языке. Семантика, синтаксис и прагматика дефокусирования / О.К. Ирисханова. – М. : Языки славянской культуры, 2014. – 320 с. – (Studia Philologica).
- Кибрик А.Е.* Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания (универсальное, типовое и специфическое в языке) / А.Е. Кибрик. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 336 с.
- Курилович Е.* Заметки о значении слова / Е. Курилович // Вопросы языкознания : Наука, 1955. – № 3. – С. 73–81.
- Кустова Г.И.* Типы производных значений и механизмы языкового расширения / Г.И. Кустова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 472 с.
- Кустова Г.И.* О семантическом потенциале слов энергетической и экспериенциальной сферы / Г.И. Кустова // Вопросы языкознания : Наука, 2005. – № 3. – С. 53–79.
- Мельчук И.А.* Русский язык в модели “Смысл ↔ Текст” / И.А. Мельчук. – Москва ; Вена : Языки русской культуры ; Венский славистический альманах, 1995. – 682 с.
- Мельчук И.А.* Опыт теории лингвистических моделей “Смысл ↔ Текст” / И.А. Мельчук. – М. : Языки русской культуры, 1999. – I-XXII. – 346 с. – (Язык, семиотика, культура).
- Мустайоки А.* Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам / А. Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с. – (Studia Philologica).

- Падучева Е.В.* Динамические модели в семантике лексики / Е.В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с. – (Studia Philologica).
- Рахилина Е.В.* Основные идеи когнитивной семантики / Е.В. Рахилина // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / [ред. А.А. Кибрик, И.М. Кобозева, И.А. Секерина]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 370–389.
- Розина Р.И.* Семантическое развитие слова в русском литературном языке и современном сленге: глагол / Р.И. Розина. – М. : Азбуковник, 2005. – 302 с.
- Шмелев Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелев. – [2-е изд., стереот.]. – М. : КомКнига, 2006. – 280 с.
- Яacobсон Р.* К общему учению о падеже. Общее значение русского падежа / Р. Яacobсон // Избранные работы / [ред. В. А. Звегинцев, предис. Вяч. Вс. Иванов]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 133–175. – (Языковеды мира).
- Husserl E.* Cartesian meditations. An introduction to phenomenology / E. Husserl. – The Hague ; Boston ; London : Martinus Nijhoff Publ., 1960. – 157 p.
- Johnson M.* The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination, and reason / M. Johnson. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1987. – 233 p.
- Mel'čuk I.* Semantic description of lexical units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: Basic principles and heuristic criteria / I. Mel'čuk // International Journal of Lexicography. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1988. – Vol. 1. – # 3. – P. 165–188.
- Schäfer F.* The syntax of (anti-)causatives: External arguments in change-of-state contexts / F. Schäfer. – Amsterdam / Philadelphia : John Benjamins Publ., Co., 2008. – 324 p. – (Linguistik Aktuell / Linguistics Today ; v. 126).
- Van Valin R.D., Jr.* Syntax: Structure, meaning and function / Jr., R.D. Van Valin, R.J. LaPolla. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1997. – 744 p. – (Cambridge Textbooks in Linguistics).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І МОВНИХ КОРПУСІВ

- КТУМ* – Корпус текстів української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.mova.info/corpus.aspx>
- СУМ* – Словник української мови: в 11 т. / Редколегія: І.К. Білодід (голова), Л.С. Паламарчук (заст. голови), А.А. Бурячок та ін. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
- BNC* – The British National Corpus [Electronic Resource]. – Mode of Access : <http://www.natcorp.ox.ac.uk>
- CIDE* – Cambridge International Dictionary of English / [Ed. by P. Procter]. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1995. – 1773 p.
- CNRTL* – Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales [Ressource électronique]. – Régime d'accès : <http://www.cnrtl.fr>
- DUDEN* – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache [Elektronische Ressource]. – Zugriffsmodus : CD-ROM Ausgabe © DIGITAL, Joanneum Research, Graz, Bibliographisches Institut GmbH, 1993–2011. – Duden-Bibliothek. Vers. 5.1.3.0 (Build 3.1.2011).
- DWDS* – Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart [Elektronische Ressource]. – Zugriffsmodus : <https://www.dwds.de/>
- KJP* – Korpus języka polskiego [Zasób elektroniczny]. – Tryb dostępu : <http://korpus.pwn.pl/>
- OED* – Oxford English Dictionary [Electronic Resource]. – Mode of Access : Second Edition on CD-ROM © Oxford Univ. Press, 2009. – Vers. 4.0.
- RHWUD* – Random House Webster's Unabridged Dictionary [Electronic Resource]. – Mode of Access : Electronic dictionary of American English. – Seattle, WA : Random House, Inc. ; Multimedia 2000, Inc. – Vers. 3.0.
- SJP* – Słownik języka polskiego / [Pod redakcją W. Doroszewskiego]. [Zasób elektroniczny]. – Tryb dostępu : Płyta CD. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – Wers. 1.0.
- USJP* – Uniwersalny słownik języka polskiego / [Pod redakcją S. Dubisza]. [Zasób elektroniczny]. – Tryb dostępu : Płyta CD. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2004. – Wers. 1.0.

Мізін К.І.

доктор філологічних наук, професор
ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди”

АКТУАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ДЕРИВАЦІЇ УСТАЛЕНИХ ПОРІВНЯНЬ

Неактуальною нині стала панівна із середини минулого століття думка, що фразеотвір має суто ізольований характер: конкретний смисл вільних синтаксичних словосполучень, завдяки їхній образності та комунікативній значущості, піддається у процесі функціонування узагальненню і абстрагуванню. Це породжує інший, уже більш узагальнений смисл. Відповідно, абстрагування від конкретних ознак номінації, яке супроводжується повною нейтралізацією інваріантного значення щонайменше одного компонента словосполучення, створює необхідні умови для фразеологізації смислу словосполучення та вживання його в мовленнєвих ситуаціях, які суперечать його покомпонентному синтаксичному смислу. Безперечно, цей процес є певною мірою ізольованим, однак так званий “вторинний фразеотвір” ґрунтується значною мірою на системних дериваційних механізмах. Утім, на відміну від дериваційних моделей на рівні слова, найпоширенішими з яких є різноманітні афіксації, фразеологічна деривація має свою специфіку. Власне, вторинний фразеотвір і є фразеологічною деривацією. Останнім терміном позначається як процес утворення фразеологічних одиниць (ФО) на основі існуючих вихідних ФО, так і виникнення нових фразеологічно мотивованих смислів лексичних одиниць [див., напр.: Кунин 1971].

Фразеологічна деривація передбачає зміни в семантиці, структурі та складі ФО, тому цей процес має досліджуватися як із боку плану вираження, так і з боку плану змісту ФО, а необхідною передумовою для цього є сталість та окремооформленість цих одиниць [Денисенко 1988: 13, 123]. Саме специфічна організація цих двох планів ФО як знаків мови та їхній асиметричний характер сприяють змінам, які відбуваються в ході вторинного

фразеотворення. Тип і характер змін зумовлюються різною активністю плану вираження й плану змісту, що дозволяє виокремити такі шляхи вторинного фразеотвору:

1) семантичні (активність змісту – пасивність форми). При семантичних шляхах відбувається (1) універсалізація значення ФО, (2) розширення семантики ФО внаслідок абстрагування від певної ситуації або конкретної історичної події, (3) розширення семантики внаслідок відриву від першоджерела, (4) посилення узагальнено-метафоричного значення та (5) зміна ступеня метафоричного зсуву і втрата контекстних або ситуативних асоціацій [Гаврись 1981: 361–362];

2) структурно-синтаксичні (активність форми – пасивність змісту). Структурно-синтаксичні шляхи вторинного фразеотвору передбачають зміну форми на фоні стабільного змісту, що вважається виявом асиметричності фразеологічного знака;

3) структурно-семантичні (активність обох планів). Передумовою структурно-семантичної деривації ФО є слівний характер їхніх конститuentів і дискретність форми й семантики останніх, а наслідком – інтенсифікація емотивно-експресивного компонента значення цих одиниць, що часто супроводжується зміною образності [Фірсова 2000: 191]. Поширеними механізмами структурно-семантичної деривації ФО є (1) субституція фразеологічних конститuentів (субституція лексичних конститuentів та субституція лексичних і граматичних конститuentів), (2) розширення структури базової ФО (розширення конститuentного складу ФО та контамінація), (3) скорочення структури базової ФО (фразеологічний еліпсис та перерозподіл структури базового фразеологізму);

4) незмінність ФО (пасивність обох планів).

Аналіз фактичного матеріалу – усталених порівнянь (УП) німецької та української мов – запропонованого дослідження виявив, що найактуальнішими механізмами деривації УП є (1) варіантність, (2) фразеологічний еліпсис, (3) контамінація та (4) дефразеологізація.

1. Фразеологічні варіанти.

Фразеологічні варіанти – це фразеографічно інвентаризовані, узусні лексико-граматичні різновиди УП. Вони будуються на одних і тих же образах, тими ж, в основному, засобами, але з частковою граматичною або лексичною видозміною. Варіантні форми УП завжди існують паралельно з інваріантом, зберігаючи значення всієї

структурної моделі, оскільки збереження спільного загального значення та образу є релевантними ознаками варіантної деривації. При цьому допускається незначна зміна конотації стильового рівня, що зумовлюється вільним уживанням варіативних лексем.

Серед фразеологічних варіантів УП німецької та української мов слушно виокремити (1) граматичні та (2) лексичні варіанти.

Серед граматичних варіантів вирізняються УП з морфологічними та синтаксичними змінами окремих конститuentів. Вони зумовлюються явищем паралелізму, яке властиве фонетичному, морфологічному та синтаксичному рівням мови. Такі зміни не впливають на семантичну структуру УП. У німецькій мові це стосується передусім вживання прийменників, артиклів, порядку слів і числа. При цьому необхідні зміни граматичних форм УП (з метою їхнього “вклинення” в речення або текст) не належать до варіантних змін.

Фактичний матеріал дає змогу виділити такі види граматичних варіантів:

1) елізія закінчень іменників: нім. *etw., j-d wie im Buch(e) steht* – “зразковий, типовий”. Іменник *das Buch* (книга) може вживатися без давньої форми давального відмінка середнього роду закінчення *-e*. У цьому випадку маємо приклад безпосередньої взаємодії морфологічної структури слова з фонетичним варіюванням лексичних одиниць (синкопа й апокопа). Прикметно, що синкопія не є актуальним явищем для конститuentів УП, напр.: *ausreißen wie Schaf(s)leder* – “утекти, п'ятами наживати”, а дефінуючи апокопію як фонеморфологічне варіювання, потрібно віднести сюди також повні та неповні варіанти іменників у називному відмінку однини;

2) варіативне вживання прийменника (*-iv*), напр.: нім. *Nerven haben wie (aus/von) Stahl* – “мати міцні нерви”. Це УП уживається без прийменників або з прийменниками *aus* чи *von*;

3) елізія артикля, напр.: нім. *wie (ein) Phönix aus der Asche erstehen/sich erheben* – “відродитися як фенікс із попелу”. УП може вживатися з неозначеним артиклем або взагалі без нього;

5) зміни у вираженні рефлексивності дієслів: нім. *j-m (або sich D.) als Verdienst anrechnen* – “ставити кому-н. (або собі) що-н. у заслугу”. Це УП уживається з або без зворотного займенника *sich*;

4) зміни числа: нім. *j-d schläft wie der Tote/die Toten* – “хто-н. спить як убитий”. Образ-еталон *der Tote* (мертвий) може вживатися також у множині; укр. *змерз як курча/курчата*;

6) варіювання роду, напр.: укр. *гарний як павич; гарна як пава*.

Прикметно, що перші чотири випадки граматичного варіювання типові лише для німецької мови.

Заміна лексичних конститuentів УП може стосуватися не одного компонента, але при цьому потрібно брати до уваги лише автосемантичні частини мови, оскільки варіативність має бути не структурною, а лексичною. При цьому цілісне значення УП не змінюється (а також, як правило, і стилістичне забарвлення).

Можна виокремити такі види лексичних варіантів УП:

1) варіювання іменних компонентів, які в УП є рівноцінними за функцією, напр.: нім. *Nerven wie Bandnudeln/breite Nudeln haben* – “мати міцні нерви”. У цьому УП можуть замінятися абсолютні синоніми *Bandnudeln* та *breite Nudeln*; *die Freunde/Freundinnen wechseln wie die Unterwäsche* – “бути непостійним у дружбі”. Лише рід відрізняє іменники *die Freunde* і *die Freundinnen*; укр. *як із гробу/домовини встав; як херувим/херувимчик*;

2) варіювання дієслівних компонентів із синонімічним значенням, напр.: нім. *j-n wie die Pest meiden/fliehen* – “цуратися когочого-н. як чуми”. У цьому УП варіюються дієслівні синоніми *meiden* (уникати) та *fliehen* (цуратися); укр. *стояти/дивитися як побитий; хто-н. живе/сидить як на вулкані*;

3) варіювання прикметникових компонентів із синонімічним значенням, напр.: укр. *хто-н. слизький/хитрий/виверткий як вугор*.

Грамматичні й лексичні варіанти часто комбінуються, напр.: нім. *sich anstellen wie die Kuh zum/beim Eierlegen/Klavierspielen* – “бути дуже безпомічним” (варіювання прийменника із вживанням артикля + варіювання іменних компонентів). Як бачимо, тут узаємозамінюються прийменники *zu* й *bei* та іменники *das Eierlegen* і *das Klavierspielen*; *dastehen wie der Ochs vorm Berge/am Scheunentor* – “дивитися як теля на нові ворота” (варіювання прийменників *vor/an* та іменників *der Berg* (гора) і *das Scheunentor* (ворота сараю)).

2. Фразеологічний еліпсис.

Під фразеологічним еліпсисом (або усіченням структури) розуміється скорочення ФО за рахунок конститuentів, які лексично послаблюються в результаті первинного фразеотвору, при обов'язковому збереженні стрижневого конститuenta, що може розглядатися також як частковий вияв варіювання, який полягає у свідомому зменшенні мовцем кількості компонентів ФО з метою

надання їй додаткової експресії та досягнення потрібного стилістичного ефекту [Свердан 2003: 49]. В УП стрижневим конститuentом, який акумулює в собі значення всієї одиниці, виступає образ-еталон (із (пре-) постпозитивними означеннями/обставинами або без них).

В УП фразеологічний еліпсис виникає, по-перше, унаслідок наявності лише однієї ознаки, яка домінує в семантичній структурі образу-еталона. При еталонізації, тобто фразеологізації, ця ознака формує основу образно-мотиваційної бази УП при первинному фразеотворі, напр.: нім. (*stolz*) *wie ein Spanier* – “пихатий, як іспанський грант” (загальноприйнятою характеристикою іспанців виступає їхня гордість, що зумовлює надлишковість прикметника *stolz*). По-друге, фразеологічний еліпсис спричинює частота вживання того чи іншого образу-еталона в певному етносоціумі, що зумовлює широту еталонізації певним образом процесів і явищ та, відповідно, уможлиблює сполучуваність із різними основами порівняння (прикметниками, дієсловами тощо). У цьому випадку часта еталонізація призводить до багатозначності предмета/явища/дії. Образ-еталон виступає семним “конденсатором”, семи якого можуть актуалізуватися в мовленні, бо УП можуть бути однокомпонентними лише формально, а семантично в них закладені двокомпонентні конструкції, напр.: *lügen wie verrückt* – “зухвало брехати” → *sich gebärden/schreien wie verrückt* – “жестикуювати/кричати як божевільний” → *wie verrückt* (досл. як божевільний) – “дуже”. В останньому дериваті *wie verrückt* відбулося посилення узагальнено-метафоричного змісту. Актуалізація ж сем залежить від контекстного наповнення основи порівняння.

В українській мові це явище є не менш поширеним, напр.: (*повзти*) як черепаха.

3. Фразеологічна контамінація.

Близьким до явищ розширення структури базової ФО та субституції фразеологічних конститuentів є явище фразеологічної контамінації. Остання являє собою один із різновидів фразеологічної деривації, що реалізується в межах вторинного фразеотвору. Її категоріальною ознакою є перетворення в єдиному ономасіологічному акті двох і більше вихідних ФО [Гавриш 1988: 32]. Злиття двох компонентів дає змогу досягти набагато вищої експресивності виразу, ніж аналогічне за формою розширення з використанням вільних лексем, при якому редукується частина конститuentів, і в злитті бере

участь “ядро” базисної ФО, напр.: *ran an die Bullethen wie Blücher an den Speck!* – “мужньо діяти!”. Це УП є наслідком злиття трьох ФО (1) *ran an die Bullethen!*, (2) *ran wie Blücher!* та (3) *ran an den Speck!*

Контамінація ґрунтується на смисловій близькості схрещуваних основ, хоча можлива також контамінація без будь-якої подібності, напр.: УП *schlank wie eine Tonne* – “дуже струнка” виникла для створення комічного ефекту шляхом схрещення двох УП *dick wie eine Tonne* – “корпулентна” та *schlank wie eine Tanne* – “струнка як тополя”. У результаті контамінації виник каламбур.

Особливій продуктивності цього явища в німецькій мові сприяє те, що УП належать до тих типів ФО, де невід’ємну й семантично головну частину складають слова/словосполучення з прямим значенням. Це сприяє утворенню великих фразеологічних серій, напр.: *aussehen wie ...* + (1) *j-d durch den Kakao ziehen* – “підсміюватися над ким-н.; розігрувати, обдурювати кого-н.”; (2) *glotzen/Augen machen wie ein (ab)gestochenes Kalb* – “дивитися як теля на нові ворота”. Унаслідок злиття виникли нові УП *aussehen wie durch den Kakao gezogen* та *aussehen wie ein gestochenes Kalb*.

Контамінуватися можуть і окремі конституенти УП (лексична контамінація), напр.: *wie eine Raubsau starten* – “стартувати, не піднімаючись у повітря”. Тут образ-еталон виражений поняттям “хижа свиня”, який є результатом лексичної контамінації понять *der Raubvogel* (хижий птах) та *die Wildsau* (дика свиня). Слід зауважити, що функціонування цього поняття обмежується мовленням пілотів літаків.

Фразеологічна контамінація є поширеною і в українській мові, про що свідчить висока частотність уживання в розмовному та публіцистичному дискурсах порівнянь на кшталт *мовчати як риба об лід*.

4. Дефразеологізація.

Дефразеологізація належить до структурно-семантичних змін, унаслідок яких на базі ФО виникають нові слова, семантика яких визначається фразеологізмом-прототипом [Назарян 1987: 214]. Дефразеологізація відбувається в напрямку від більш складної одиниці до менш складної, оскільки часто занадто об’ємне оформлення знання про предмет не може задовольняти мовця, тому воно отримує чітке словесне оформлення.

Прикметно, що поняттям “дефразеологізація” називають як об’єктивно, так і суб’єктивно зумовлені шляхи еволюції ФО: перші

спричинені об'єктивними законами розвитку тієї чи іншої мови, другі – носіями мови (мовцями), які залежно від наміру комунікації можуть зреалізовувати певний механізм дефразеологізації, наприклад, мовну гру. Це, тобто друге, розуміння поняття “дефразеологізація” домінує нині у мовознавчих студіях, де дефразеологізація, разом із протилежною тенденцією – фразеологізацією, тлумачиться як стилетворчий складник мови сучасної преси [див., напр.: Куклина 2006]. Тут її сутність виявляється у творчій актуалізації внутрішньої форми та роздільнооформленої структури ФО шляхом порушення фразеологічної норми, оскільки у варіюванні узуальної форми й значення ФО, у продукуванні інтерпретаційної неоднозначності полягає лінгвокреативний потенціал явища дефразеологізації. Результатом дії таких механізмів дефразеологізації, як експлікація образної основи ФО, буквализація, подвійна актуалізація, еліпсис, розширення складу ФО, використання структурно-семантичної моделі ФО є: 1) інтенсифікація образного, емоційного, експресивного значень; 2) підсилення денотативного змісту, конкретизація, пристосованість ФО до певної мовленнєвої ситуації; 3) вплив на читача; 4) “інтимізація” мовлення, створення невимушеної бесіди з читачем; 5) гра слів, створення каламбурів; 6) креолізований текст (залучення фразеології забезпечує комплексний прагматичний вплив на адресата).

Відомо, що ці механізми дефразеологізації в сучасному мовленні, зокрема у текстах мас-медіа, зумовлені такими чинниками: 1) послабленням цензури, морально-культурних і мовних норм у тій чи іншій лінгвокультурі; 2) ефектом новизни за рахунок прагнення до сенсаційності, парадоксу; 3) актуалізацією мовної гри, каламбуру як засобу впливу на адресата; 4) зростаючим виявом особистісного лінгвокреативного начала, мовленнєвого “егоцентризму”; 5) орієнтацією на сучасність, мовленнєву “моду”, демонстративність; 6) перетворенням поширених ФО, афоризмів, цитат з художніх творів тощо; 7) цілеспрямованим ускладненням, багатоплановістю прийомів дефразеологізації, які торкаються одночасно і плану змісту, і плану вираження; 8) застосуванням власне газетних немовних виражальних засобів для ескалації експресії.

Аналіз фактичного матеріалу виявив, що серед цих механізмів дефразеологізації, актуальним для німецької мови є процес, який маючи різні позначення (лексикалізація ФО, усічення структури ФО, згортання структури ФО тощо), зводиться до одного – трансформації

плану вираження, тобто перетворення роздільнооформленої мовної одиниці в однослівну. Цей процес слугує основою для формування компаративних композит. Дослідники німецької мови зазначають, що складні слова – композити – розглядаються як одна з особливостей і можливостей німецької мови перетворення багатослівних номінацій у вигляді вільних / стійких синтаксичних структур. Цей процес, що є злиттям в одну словесну цілісність (вільного або стійкого) словосполучення, називається універбацією [Гатауллин 2001: 36]. Підґрунтям для останньої слугує, по-перше, надзвичайно висока емпірична продуктивність словоскладання в сучасній німецькій мові, що має системний характер, по-друге, тенденція до економії мовленнєвих засобів.

Щодо УП, то тут за допомогою універбації утворюються нові номінативні одиниці з прозорою словотвірною структурою та зв'язаними мотивованими значеннями, напр.: *schnell wie ein Blitz* – “надзвичайно швидко” → *blitzschnell*. Як бачимо, мова йде передусім про компаративні композити, які належать до компаративних складних прикметників; останні ж називають ще “згорнутими” компаративними конструкціями [Новикова 2006: 88], до яких входять, окрім компаративних композит, і компаративні похідні прикметники, наприклад, у німецькій мові це прикметники із суфіксами *-haft*, *-artig*, *-förmig*, *-ig*, *-isch*, напр.: *mädchenhaft*; *bildhaft*; *birnenförmig*; *zebraartig*; *kindisch*; *zwerbig*. Такі одиниці повністю відповідають правилам утворення складних слів у німецькій мові, напр.: *kalt wie Eis* – “дуже холодний” → *eiskalt* – “дуже холодний”; *arbeiten wie ein Pferd* – “важко працювати” → *Pferdearbeit* – “важка робота”.

Показово, що цей – типовий саме для УП – механізм дефразеологізації ґрунтується значною мірою на процесах семантичної деривації цих одиниць. На основі згаданих процесів образи-еталони “вилучаються” з порівняльних зворотів і залучаються за допомогою вторинної номінації в лексико-семантичну систему мови, тобто формуються метафори, бо порівняння – проміжна ланка перенесення, і метафора, яка базується на психічній асоціації подібності, передбачає компаративність як стимул своєї еволюції. Перехід порівняння в метафору зумовлює редуکتивну зміну синтаксичної конструкції через виключення порівняльного сполучника. Однією з причин такої дефразеологізації УП є те, що з часом сильне емоційне навантаження цих одиниць повністю або

частково стирається, саме ж порівняння стає рідковживаним. Існує думка [див., напр.: Терентьев 1997: 94], що еволюція УП відбувається від слова до фрази і від фрази знову до слова, підґрунтям чому слугує одна з основних тенденцій мови – прагнення до якомога яскравішого вираження понять і якостей.

Подібна тенденція виявляється і у зрощенні порівнянь в одне слово. Цей процес можна пояснити прагненням сучасної мови до стислості, точності та інформативності повідомлення, що визначається умовами життя – розвитком нових систем комунікації, широким використанням комп'ютерів. У цьому зв'язку дослідники англійської мови стверджували [див., напр.: Амосова 1956], що одним зі шляхів утворення складних слів у сучасній англійській мові є не пряме й безпосереднє словоскладання як особливий словотвірний процес, а злиття в єдине цільнооформлене ціле елементів усталеного номінативного словосполучення. Крім цього, одним із можливих шляхів лексикалізації словосполучень є перетворення останніх у складне слово: *godsend* → *godes sonde* (посланий богом) [Ярцева 1952: 42]. Показово, що моделі складних слів цього типу існували ще в період давньоанглійської мови. Цей факт засвідчує значну давність таких словотвірних типів: іменна основа + прикметник та іменна основа + відіменниковий прикметник із суфіксом *-ede* [Амосова 1956: 73, 76], напр.: давньоангл. *is-calde* → *ice-cold*; давньоангл. *isern-græg* → *iron-grey*; давньоангл. *meolc-hwyte* → *milk-white*.

Утім, аналіз фактичного матеріалу дає змогу стверджувати, що не всі компаративні композити утворені на базі усталеного словосполучення. До того ж, не кожне УП може трансформуватися у складний прикметник, зокрема компаративну композиту. Так, дослідники встановили [див., напр.: Чернышева 1970: 170–176], що складні прикметники німецької мови виявляють граничність ознаки, підсиленої першим компонентом цих одиниць. Це дозволяє кваліфікувати останні як підсилювальні прикметники з опосередкованим підсиленням. Джерелом цього підсилення або інтенсифікації є, як правило, образні порівняння, зокрема УП, напр.: *stark wie ein Bär* → *bärenstark* – “дуже сильний”; *weiß wie Kreide* → *kreideweiß* – “дуже білий”; *glatt wie ein Aal* → *aalglatt* – “дуже виверткий, хитрий”; *schwer wie Blei* → *bleischwer* – “дуже важкий”; *schnell wie der Blitz* → *blitzschnell* – “дуже швидкий”; *weich wie Butter* → *butterweich* – “дуже м'який”; *rot wie die Kirschen* → *kirschrot* – “дуже червоний”; *weiß wie Schnee* → *schneeweiß* – “дуже білий”; *fromm wie ein*

Lamm → *lammfromm* – “дуже благочестивий”; *still wie ein Mäuschen* → *mäuschenstill* – “дуже тихий”. Цей факт підтверджує поширену думку [див., напр.: Чернышева 1970: 173], що утворення складних слів властиве німецькій мові більшою мірою, ніж англійській. Що ж стосується УП, то тут при деривації випускаються, як правило, нестрижневі компоненти, напр.: *pudelnackt* → *nackt wie ein geschorener Pudel* – “зовсім голий”; *fischgesund* → *gesund wie ein Fisch im Wasser* – “повністю здоровий”.

Ознакова база образів-еталонів УП може виявляти різний обсяг. Найменший обсяг ознакової бази мають найменування артефактів як еталонів, тобто предметна лексика. Їхня внутрішня форма є, як правило, прозорою, оскільки в них актуалізується типова для носіїв мови ознака. Натомість еталони порівняння, які передають анімалістичну, фольклорно-анімалістичну та релігійну семантику, вирізняються ускладненою ознаковою базою. Збільшення семантичного потенціалу еталона та додаткові конотації, пов’язані з ним, можуть призводити до втрати початкової якісної ознаки порівняння і абсолютизації значення кількості ознаки [Новикова 2006: 105]. Так, компаративна композита *knallrot*, семантика порівняння якої може пояснюватися як “червоний, як від удару”, утратила нині значною мірою зв’язок зі своєю мотиваційною основою. Прикметно, що в цьому порівнянні виражається високий ступінь ознаки, тому ця композита не може бути трансформована у вільне словосполучення. Коли ж компаративна композита виражає лише високий ступінь ознаки, то її трансформація в УП є неможливою.

Часто в УП неможливо простежити процес формування ознакової бази образу-еталона, оскільки конектор *wie* провокує, як правило, широкі асоціативні зв’язки, що може призводити до узуалізації затемненої ознаки образу-еталона. Так, у німецькому УП *hässlich wie die Nacht* ознакова база є демотивованою, оскільки образ-еталон *die Nacht* асоціюється у представників німецької лінгвокультури передусім із чарівністю, красою, таїною тощо, але у цьому випадку зазнала актуалізації інша концептуальна ознака – темнота, яка викликає асоціації зі страхом. Наведемо ще подібний приклад: характерною особливістю образу-еталона *der Hase* (заєць) в УП *hässlich wie der Hase* є у свідомості носіїв німецької мови насамперед полохливість (боягузтво), проте в цьому випадку підкреслюється, очевидно, той факт, що заєць має негарну губу, тому людина із заячою губою або схожа на неї є негарною.

Аналіз фактичного матеріалу виявив, що в німецькій мові однією з найчисленніших семантичних груп компаративних композит, що виникли внаслідок дефразеологізації УП, є одиниці із семантикою кольоропозначення, напр.: *schwarz wie Kohle* – “дуже чорний” → *kohlenschwarz*; *rot wie Blut* – “інтенсивно-червоний” → *blutrot*; *grün wie Gras* – “інтенсивно-зелений” → *grasgrün*; *hell wie Gold* – “яскраво-жовтий (часто про колір вина)” → *goldhell*; *weiß wie eine Lilie* – “білосніжний” → *lilienweiß*; *schwarz wie ein Rabe* – “інтенсивно-чорний” → *rabenschwarz*; *grau wie Asche* – “попелястого кольору” → *aschgrau*. Ці приклади чітко унаочнюють не лише інтенсивність вияву ознаки в УП і компаративних композитах, яка міститься в модулі-прикметнику, але і її експресивність. При цьому підсилення ознаки відбувається не тільки внаслідок самого процесу деривації, оскільки підсилення дії або стану шляхом порівняння є, власне, сутністю процесу фразеологізації компаративних словосполучень. Цілком очевидно, що порівняння різнорідних предметів або груп предметів не може не включати елемента експресії. Метафоричний перенос, який лежить в основі такого порівняння, практично завжди призводить до інтенсифікації ознаки, що виражається. Тому відмінність між компаративом і прикметником є навіть не морфолого-синтаксичного, а комунікативного характеру: цільнооформлена одиниця є більш рухомою та зручною для комунікації.

Таким чином, аналіз фактичного матеріалу пропонованого дослідження виявив, що найактуальнішими механізмами деривації УП є (1) варіантність, (2) фразеологічний еліпсис, (3) контамінація та (4) дефразеологізація. Передумовою до цих видозмін УП є специфічна організація їхнього плану змісту та плану вираження. Установлено, що значна частина УП як німецької, так і української мов зазнає структурно-семантичних змін, які супроводжуються субституцією лексичних/граматичних конститuentів, їхнім скороченням (редукцією), розширенням і поєднанням кількох компонентів (контамінацією). Виявлено, що при зіставленні цих мов чіткий контраст утворює лише дефразеологізація, унаслідок якої формуються компаративні композити, оскільки цей процес є типовим тільки для німецької мови. При дефразеологізації образи-еталони УП “вилучаються” з порівняльних зворотів і залучаються за допомогою вторинної номінації в лексико-семантичну систему мови. У такий спосіб формуються метафори, бо порівняння є проміжною ланкою перенесення, і метафора, яка базується на психічній асоціації

подібності, передбачає компаративність як стимул своєї еволюції. Цільнооформлена одиниця, до того ж, є більш рухомою та зручною для комунікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Амосова Н.Н.* Этимологические основы словарного состава современного английского языка / Н.Н. Амосова. – М. : Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1956. – 218 с.
- Гавриш В.І.* Діахронічний аспект німецької фразеології / В.І. Гавриш // Гавриш В.І., Пророченко О.П. Німецько-український фразеологічний словник. – К. : Радянська школа, 1981. – Т. 2. – С. 355–366.
- Гавриш М.М.* Контамінація фразеологічних одиниць німецького мови : дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.04. – К., 1988. – 203 с.
- Гатауллин Р.Г.* Универбація синтаксических структур / Р.Г. Гатауллин // Теория поля в современном языкознании : межвуз. науч. сб. – Уфа : Изд-во Башкирского гос. ун-та, 2001. – С. 36–41.
- Денисенко С.Н.* Фразеологизация в немецком языке : Фразеологическая деривация как фактор фразеологизации / С.Н. Денисенко. – Львов : Высшая школа, 1988. – 194 с.
- Куклина И.Н.* Явления фразеологизации и дефразеологизации в языке современной прессы : дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.01. – М., 2006. – 251 с.
- Кунин А.В.* Пути образования фразеологических единиц / А.В. Кунин // Иностранные языки в школе. – 1971. – # 1. – С. 8–24.
- Мізін К.І.* Компаративні фразеологічні одиниці сучасної німецької мови: шляхи утворення та ідеографія : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. – К., 2003. – 237 с.
- Назарян А.Г.* Фразеология современного французского языка / А.Г. Назарян. – М. : Высшая школа, 1987. – 288 с.
- Новикова Е.В.* Эталоны сравнения в немецкой языковой картине мира : дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.04. – Омск, 2006. – 160 с.
- Свердан Т.П.* Усічення як тип структурно-семантичного варіювання і спосіб трансформації у фразеології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. – Чернівці, 2003. – 267 с.

- Телия В.Н.* Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
- Терентьев А.В.* Адъективные компаративные фразеологические единицы как языковая универсалия (на материале английского языка) : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. – Нижний Новгород, 1997. – 352 с.
- Фірсова Ю.А.* Утворення та розвиток фразеологічних одиниць з топонімічним компонентом (на матеріалі німецької мови) / Ю.А. Фірсова // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ. – К. : Вид. центр КДЛУ, 2000. – Вип. 1. – С. 196–204.
- Чернышева И.И.* Фразеология современного немецкого языка / И.И. Чернышева. – М. : Высш. шк., 1970. – 200 с.
- Ярцева В.Н.* Пути развития словосочетания (на материале английского языка) / В.Н. Ярцева // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия : Филологические науки. – Л. : ЛГУ, 1952. – Вып. 15, # 156. – С. 42.

**СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ
ЛЕКСИКИ У БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНИХ МОВАХ**

Белоусова Т.П.

кандидат філологічних наук, професор
Каменец-Подольський національний університет
імени Івана Огієнко

**КОМПОЗИТИВНЫЕ ОТФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ
НАИМЕНОВАНИЯ ЛИЦА В РУССКОМ И УКРАИНСКОМ
ЯЗЫКАХ**

В наше время заметно возрос интерес к словам и значениям, возникшим на базе фразеологических единиц (ФЕ). Фразеологизмы рассматриваются как источник пополнения лексического состава языков: русского (Н. Шанский, А. Бушуй, В. Мокиенко, Ю. Солодуб, Р. Попов, М. Тапшыкова, Г. Селиванов, Т. Томашевич, М. Алексеенко, В. Янцен); украинского (Н. Алефиренко, А. Стишов, Л. Скрипник, В. Ужченко, Н. Коломиец); чешского, венгерского (О. Федосов, А. Баранов, Д. Добровольский, Ф. Чермак, П. Клётцера); английского, немецкого (А. Кунин, А. Назарян, М. Агзамов, Е. Лазаренко, И. Чернышева, В. Скнар) и др.

Общеизвестно, что все фразеологические системы антропоцентричны, т. е. ориентированы на раскрытие интеллектуальных, моральных, физических и других качеств человека, межличностных и социальных отношений. Поэтому интерес к их деривационному потенциалу закономерно проецируется на производные, называющие “человека и всё, что с ним связано” [Стишов 1991: 12]. По подсчётам А. Стишова, в украинском языке доля таких единиц – около 83 % всех отфразеологических лексических дериватов (ОЛД). Наши наблюдения показывают, что в массиве русских ОЛД приблизительно 25 % приходится на наименования лица мужского, женского и общего рода [Белоусова 2005: 82]. Таким образом, представляется актуальным сопоставительный анализ фразеологической деривации, направленной на создание наименований лица в двух родственных языках.

Специфика данного участка деривации обусловлена, прежде всего, необычностью деривационной базы: это неоднословная языковая единица, наделённая фразеологическим значением разной степени “цельности” – от полной неразложимости на составляющие компоненты до полной разложимости. Среди производящих ФЕ – сращения, единства, сочетания, выражения; всем им присущи такие признаки фразеологичности, как относительная устойчивость, воспроизводимость, экспрессивность и функциональная осложнённость. Фразеологизмы сохраняют следы синтаксической организованности, напоминая по структуре словосочетания, сочетания слов или предложения. В их состав входят как знаменательные, так и незнаменательные компоненты, наделённые “отражённым фразеологическим значением”; некоторые компоненты имеют варианты. Всё это (с учётом морфотактических особенностей, присущих языкам) отражается на выборе материальной базы лексической деривации.

С другой стороны, следует отметить особый статус отфразеологического лексического деривата. Его интерпретация адресатом речи представляет определённую сложность, так как предполагает ряд процедур, а именно:

- 1) осознание необычности происхождения слова;
- 2) ассоциирование с фразеологизмом – соотнесение структуры с компонентным составом исходной ФЕ и восстановление в памяти фразеологического значения;
- 3) идентификация словообразующего аффикса (в нашем случае – суффикса со значением “лица”);
- 4) воссоздание целостного значения деривата.

Наши наблюдения показывают, что выбор материальной базы деривации определяется, прежде всего, необходимостью облегчить адресату поиск мотивирующего. Самыми репрезентативными оказываются ОЛД, созданные на базе двух (реже – трёх) знаменательных компонентов ФЕ, иногда с привлечением незнаменательных. Именно они более других соответствуют требованию, предъявляемому к результатам синтаксического словообразования: основа производного слова должна вызывать достаточное количество ассоциаций с источником [Солодуб 1998]. Дериват-композит, ввиду минимальной свёрнутости базовой единицы в его структуре, однозначно отсылает к её компонентному составу и, следовательно, семантике.

Как известно, мощным интралингвистическим стимулом появления новых слов является тенденция к “языковой экономии” (О. Есперсен), или “закон экономии языковых усилий” (А. Мартине). Композиция не ведёт к существенному линейному сокращению номинации, не экономит речевых усилий; тем не менее, реализует потребность в новых эмоционально-экспрессивных обозначениях лица. ОЛД-композиции создаются с установкой на языковую игру и усиление выразительности номинации.

Данное исследование посвящено сопоставительному анализу словообразования ОЛД-композиций, называющих лицо, в русском и украинском языках. Источниками лексического материала послужили “Словарь отфразеологической лексики русского языка” [Алексеенко, Белоусова, Литвинникова 2003] и катроотека его второго издания, “Короткий словник жаргонної лексики української мови” [Ставицька 2003], “Кореневий гніздовий словник української мови” [Карпіловська 2002], диссертационное исследование А. Стишова “Отфраземные образования в современном украинском языке” [Стишов 1991], труды русских и украинских дериватологов, художественные и публицистические произведения на русском и украинском языках. Критерием отбора единиц исследования стала их структурно-семантическая выводимость из фразеологизмов, различных по структуре и степени семантической спаянности компонентов [Олійник, Сидоренко 1978].

Наблюдения свидетельствуют, что в обоих языках наиболее продуктивны в словообразовательном отношении **глагольные ФЕ** со структурой “Г (+ предлог) + С (В., Р., Т., П. п.)”. Подобно тому, как набор семантических мест парадигмы глагола представляет собой результат опоры на разные валентностные свойства [Гинзбург 1979], набор семантических мест парадигмы глагольной ФЕ отражает её валентности, например:

Х дерёт горло “очень громко говорит, поёт, кричит” > Х – “*тот, кто дерёт горло*” – *горл/о/дёр^* (субъект действия, ср. укр. *горл/о/дёр^*);

Х ломает голову над Y “усиленно думает, стараясь понять, разрешить” > Y – “*то, над чем ломает голову X*” – *голов/о/лом-к(а)* (объект действия, ср. укр. *голов/о/лом-к(а)*).

Объектом нашего анализа стали производные-композиции, реализующие субъектную валентность глагольной ФЕ. Занимая в дефиниции “тот (та), кто совершает названное фразеологизмом

действие” позицию предиката, ФЕ передает “в наследство” деривату своё индивидуальное значение в единстве предметно-логической (действие) и экспрессивно-стилистической (как правило, негативная оценка, разговорный характер) составляющих: *звезд/о/хват*[^] – “тот, кто хватает звёзды с неба – отличается выдающимися способностями, дарованием, умом”; *вод/о/лій*[^] – “той, хто воду лле – говорить або пише неконкретно, нецікаво, поверхово висвітлює якусь тему; веде беззмістовні розмови”.

Заметим, что некоторые дериваты можно рассматривать как полимотивированные – фразеологизмом, производным от него глаголом или существительным со значением лица, например: *дармоедка* – “та, которая даром хлеб ест”, “та, которая дармоедствует”, “женщина-дармоед”; соответственно, со словообразовательной структурой *дарм/о/ед-к(а)* и *дармоед-к(а)*, укр. *дарм/о/їд-к(а)* и *дармоїд-к(а)*; аналогично: разевать рот □ *рот/о/зе-й*; *ротозей*[^]; *рот/о/зе-й/к(а)*, *ротозей-к(а)* и т. д. Принципиальная возможность смысловой выводимости подобных слов непосредственно из ФЕ позволяет в рамках данного исследования игнорировать некоторые нюансы их деривационной истории и, соответственно, словообразовательной структуры.

От русских и украинских фразеологизмов с близким или тождественным значением нередко создаются схожие лексические дериваты – в частности, по способу интерфиксального сложения с суффиксацией, ср.: рус. ветер гонять “проводить время в развлечениях, бездельничать” → *ветр/о/гон*[^], *ветр/о/гон-к(а)* – укр. вітер ганяти по вулицях “проводити час у розвагах, нічого не робити” → *вітр/о/гон*[^], *вітр/о/гін*[^], *вітр/о/гон-к(а)*; аналогично: *горлохват* (хватать за горло “принуждать, притеснять кого-л.”) – *горлохват*; *доброжелатель*, *доброжелательница* (желать добра “желать всего наилучшего”) – *доброзичливець*, *доброзичливиця* (зичити добра); *зложелатель* (желать зла) – *злозичливець*; *шкуродёр*, *шкуродёрка* (драть шкуру “жестокое, беспощадное эксплуатировать, притеснять кого-л.”) – *шкуродер*, *шкуродерка*; *головорез* (головы резать “убивать”) – *головоріз* и мн. др.

Оба языка относительно свободны в выборе аффиксов со значением лица и активно используют как нулевой, так и материально выраженные суффиксы, представленные в таблице:

Рус.	^		Ø -а	-ец -иц(а) -ц(а)	-ин(а)	-й	-к -к(а)	-л(а)	-н(ый)	-ник -ниц(а)	-ок	-тель	-ун	-чик / -щик -чиц(а) / -щиц(а)
Укр.	^	-(а)ч	Ø -а -и	-ець -иц(я) -ц(я)		-(і)й	-к -к(а) -лк(а)	-л(о)	-н(ий)	-ник -ниц(я)	-ок			-щик -иц(я)

Как для русского, так и для украинского языка характерна словообразовательная синонимия в отношении суффиксов со значением лица, ср.:

рус. губить душу “отягчать совесть преступлением, совершать непоправимый грех” → *душегуб[^], душегубец, душегубитель, душегубник* / *душегубка, душегубица, душегубница* – укр. губити душу → *душогуб[^], душогубець, душогубник* / *душогубка, душогубниця*;

рус. ломать кайф “портить хорошее настроение, не давать получить удовольствие” → *кайфолом[^], кайфоломщик* – укр. ламати кайф → *кайфолом[^], кайфоломщик* и др.

Оба языка демонстрируют свободу выбора материальной базы деривации при наличии нескольких вариантов компонента ФЕ, что также можно отнести к проявлениям словообразовательной синонимии:

рус. пить [сосать] кровь “мучить, угнетать кого-л.” → *кровопийца, кровопивец, кровосос[^]* – укр. пити [жертв, ссати, смоктати] кров → *кровопивця, кровопивець, кровопій, кровожер[^], кровосос[^] / кровопийка*.

рус. задирать [драть, поднимать] нос “зазнаваться, важничать” → *носозадиральниця* – укр. дерти [драти, задирати] носа → *носодер*;

рус. брехать [молоть, звонить] пустое “говорить вздор, чепуху” → *пустобрёх, пустомеля, пустомолка, пустозвон(ка)* – укр. пусте брехати [молоти, дзвонити] → *пустобрех, пустомеля, пустомолка, пустомолот, пустодзвін* и др.

Выбор варианта компонента ФЕ во многом определён соображениями благозвучности и протяжённости ожидаемого композита. Так, возможно, носитель украинского языка воспринимает как неблагозвучное сочетание основ **кровосмокт*, а гипотетическое **кровосмоктач*, во-первых, длиннее, во-вторых, не

так экспрессивно, как реально созданные *кровожер, кровопій, кровосос*. Да и занятость “семантического места” в словообразовательной парадигме играет свою ограничительную роль.

Количественно преобладают дериваты с постпозицией глагольной основы, ср. (помимо уже названных):

рус. *горемыка, горемычник, горемычица* (горе мыкать “испытывать всевозможные беды, быть неудачником”), *бумагомаратель(ница), бумагомарака* (марать бумагу “писать что-л. не заслуживающее внимания, бездарное”), *водолей* (лить воду “много и бессодержательно говорить”), *благожелатель(ница)* (желать всех благ “традиционное пожелание при прощании”), *ямокопатель(ница)* (копать яму кому-л. “строить козни, подставлять кого-л.”), *сливкосниматель(ница), пенкосниматель(ница)* (сливки [пенку] снимать “брать лучшее”), *слезовышибатель(ница)* (вышибать слезу “заставлять себя жалеть, вызывать к себе сочувствие”), *небокоптитель(ница)* (коптить небо “жить бесцельно, без пользы для других”), *нервомотатель(ница)* (нервы мотать “расстраивать, раздражать кого-л.”), *очковтиратель(ница)* (втирать очки кому-л. “обманывать, выставляя что-л. в искажённом, но выгодном для себя свете”), *головотяп* (тять голову “небрежно и бестолково вести какое-л. дело”), *челобитчик(чица)* (бить челом “почтительно просить о чём-л.”) и др.;

укр. *водолій* (лити воду), *добродій(ка), добродійник(ница)* (добро діяти “надавати допомогу, сприяти кому-н. у чомусь”), *головодур* (дурити голову “вводити в оману кого-н.”), *окозамилювач(ка)* (замилювати очі “обдурювати, ошукувати когось; показувати що-н. у вигідному світлі”), *пінкознімач* (знімати пінку), *губокопилка* (копилити губи “сердитися, зазнаватися”), *вітрогон(ка)* (вітер ганяти “швидко рухатись, носитись”), *серцевідець* (відати серця “розуміти душевні порухи людини”), *головотес, головотяп* (тесати [тять] головою), *чолобитник(ница)* (бити чолом) и др.

В обоих языках возможны, хотя и редки, перестановки глагольной и именной основ у производных от одной и той же ФЕ, ср.: рус. *блюдолиз, лизоблюд(ка)* (лизать блюда “подхалимничать ради собственной выгоды”) – укр. *блюдолиз, лизоблюд(ка)*; рус. *зубоскал(ка), скалозуб(ка)* (скалить зубы “улыбаться, смеяться, насмеяться”) – укр. *зубоскал(ка), скалозуб*.

Производные с препозицией глагольной основы, созданные по способу “обычного” интерфиксального сложения, незначительно

представлены в обоих языках, ср.: рус. *лежебок, лежебока, лежебочина* (лежать на боку “бездельничать”) – укр. *лежебок, лежебока*; рус. *мутовод* (мутить воду “вносить разлад, беспокойство, подговаривать кого-то к каким-то действиям”) – укр. *мутовод*, укр. *гранослов* (гранити слово “відточувати письменницьку майстерність”).

Однако в украинском языке значительно представлена группа ОЛД с начальным глагольным компонентом во вневременной императивной форме, тогда как в русском наблюдаются единичные образования типа *сорвиголова* (“тот, кто срывает голову, отчаянный, бесстрашный человек”), *вертихвост(ка)* (“тот/та, кто вертит [крутит] хвостом, легкомысленный, непостоянный человек, хитрец”).

По мнению исследователей, эта модель представляет собой типичное воплощение так называемого “синтаксического принципа композитивного словообразования” в украинском языке, а именно “сполучення компонентів складного слова у формі зв’язку дієслова з додатком (імперативний зворот)” [Родзевич 1952: 15]. Естественный порядок следования компонентов исходной ФЕ, закреплённый в структуре производного композита, способствует его узнаваемости и облегчает декодирование, например: *зайдиголова* – “той/та, кому зайшло у голову, невірноважена людина”, *крутивус* – “той, хто хвацько крутить вуса, франт, чепурун”, *скализуб* – “той, хто скалить зуби, насмішник”, *вертипорох* – “той, хто порох вертить [крутить, здійснює], легковажна, нерозсудлива людина”, *дурисвіт(ка)* – “той/та, хто дурить світ, нещира, нечесна людина”, *дурилюд, дурилюдок* – “той, хто дурить людей, шахрай” и др. Аналогично в парах: палити воду [світ] “нікого і нічого не боятися, ні перед чим не зупинятися” → *паливода, палисвіт*; крутити [вертити] хвостом <хвіст> → *крутихвіст(ка), вертихвіст(ка)*; зірвати [урвати] голову → *зірвиголова, урвиголова* и др.

Подчёркивая сходство первой части композита с формой глагольного императива, исследователи зачастую расценивают производное как результат сращения императивного сочетания в целое слово и не выделяют в нём интерфикса. Не можем согласиться с таким подходом, поскольку производящим для композита был фразеологизм с изменяемым глагольным компонентом типа зірвати (зірву / зірвеш / зірве / зірвемо / зірвете / зірвуть / зірвав / зірвала / зірвали / зірви / ...) голову, дурити (дурю, дуриш, дурить) людей.

Мы не видим принципиального различия между интерфиксом /и/ в составе русских композитов *верт/и/хвост*, *верт/и/хвостка*, *сорв/и/голова* (см. данные всех известных словообразовательных и морфемных словарей) и аналогичной морфемой в украинских. Бывший суффикс повелительного наклонения выполняет функцию интерфикса, в большинстве случаев перетягивая на себя основное словесное ударение; ударность глагольной основы становится определяющим признаком украинских ОЛД этого типа: *вертИхвіст(ка)*, *крутИхвіст(ка)*, *зірвИголова*, *урвИголова*, *палИвода*, *дурИлюд*, *дурИлюдок* и т. д. Отметим, что подобная акцентуация характерна для большинства композитивных наименований лица в украинском языке.

Очевидно, интерфикс /й/ присутствует в композитах типа *пробийголова* “відчайдушний бешкетник, призвідник сварок, той, хто ладен пробити голову комусь”, *шибайголова* – “смілива, відчайдушна людина, яка нічого не боїться й ні перед чим не зупиняється, той, кому кров шибает в голову”; *продайдуша* – “запроданець, зрадник, той, хто продав душу <дияволу>”; *азнайбіда* – “невдаха, бідолаха, той, хто азнав біди”. Ударение в этих словах падает на последний гласный глагольной основы – *И* или *А*. Некоторые ОЛД созданы по способу дефисного сложения: *пробий-голова* (словообразовательный синоним к *пробийголова*), *убий-душа* – “той, хто убив душі, вбивця”, *збудь-вік* – “дуже стара людина, яка збула свій вік”.

Особо следует остановиться на финалях анализируемых имён. В украинской дериватологии существует мнение, что в подобных словах “і досі зберігся живий синтаксичний зв'язок між компонентами, тобто вони перебувають у певних граматичних зв'язках” [Мислива-Бунько 2013: 8]. Нулевое окончание *Ø* зависимого существительного как возможный показатель винительного падежа и окончание *-И* – родительного в сочетаниях типа *крути вусØ*, *пали світØ*, *верти порохØ*, *дури світØ*, *збудь вікØ*, *азнай бідиИ* вписываются в подобное утверждение, т. к. маркируют позицию прямого объекта при управляющем глагольном императиве. В отличие от них, финаль *А*, которая ассоциируется с именительным падежом (*закрути головаА*, *шибай головаА*, *пали водаА*, *убий душА* и под.), никак не указывает на “живую синтаксическую связь между компонентами сочетания” и т. д. Финальная морфема композитов *закрутиголоваА*, *крутиголоваА* (“той/та, хто крутить голови, дурить когось, непутяща людина”), *вариводаА* (“той/та, хто воду варить –

вередлива людина, яка змучує інших своїми причіпками, незадоволенням з будь-чого”) синкретична: как словообразовательная – она вместе со сложением оформляет имя лица, как грамматическая – указывает на общий род образуемого имени.

Русская фразеология располагает схожими ФЕ, которые, тем не менее, не становятся базовыми для подобного словообразования, ср.: хватить [хлебнуть] много горя [лиха], продать душу <дьяволу>, вскружить голову, войти в голову, варить воду и др. Причины различны: во-первых, непопулярность самой модели в русском языке; во-вторых, неблагозвучность ожидаемых имён, построенных по традиционным для русского словообразования моделям, например: *горехлёб (-атель? -ец? -щик? -ач? -ун?), *лихохлёб, *горехват, *лихохват, *голово(вс)круг, *голововойд, *голововход и т. д. (исключение – *душепродавец*); в-третьих, малая употребительность исходных ФЕ, что ограничивает их деривационный потенциал. Таким образом, можно утверждать, что на данном участке деривации украинский язык более продуктивен.

В то же время русский более свободен в создании жаргонных ОЛД: *туфтогон, фуфлогон, фуфломёт, тюлькогон, бесогон* (“болтун, лжец, обманщик”), *мозгоклюй* (“надоедливый человек, зануда”), *мозгодуй* (“агитатор, пропагандист”), *соплеед* (“нерешительный, вялый человек”), *хвостопад* (“халявщик”), *белибердоносец* (“тот, кто говорит, пишет бессмыслицу, вздор”) и мн. др. При наличии в украинском языке близких по структуре и смыслу ФЕ туфту гнати, фуфло гнати [штовхати], травити [гнати] тюльку, гнати бісів, клювати мізки, дути мізки, жувати [істи] шмарклі [соплі], падати на хвіст [Ставицька 2003], базовыми для создания композитов они не становятся. Вероятно, свой отпечаток накладывает некий “языковой пуританизм” украинцев. Леся Ставицькая, автор “Короткого словника жаргонної лексики української мови”, объясняла такое речевое поведение “страхом перед отклонением от нормы”, навязанными украинцу представлениями о жаргоне как “грубой материи, словесном хамстве, чужой словесной грязи” [Ставицька 2003: 9]. Малая употребительность, непопулярность жаргонных ФЕ сужает их словообразовательные возможности.

Создание ОЛД по способам сращения и сращения с суффиксацией нерегулярно в обоих языках. Нами зафиксированы единичные производные: рус. *с/ума/сброд^(ка)* – от ФЕ сбрести

[сойти, спятить] с ума “стать ненормальным” и укр. *з/ума/звод*[^] – от *зводити з ума [розуму]* “робити когось ненормальним”).

Сравнительно с глагольными, **субстантивные ФЕ** реже становятся базой для создания анализируемых имён.

В качестве производящих закономерно выступают единицы со значением лица, которые трансформируются в ОЛД путём универбации [Белюсова 2011: 145-147] по способам:

– сращение: рус. *душ/пастырь* – “то же, что пастырь человеческих душ, священник, руководитель паствы”, укр. *душ/пастир*;

– голофрастическое сложение: рус. *на-все-руки* – “то же, что мастер на все руки, человек, умеющий всё делать, искусный во всяком деле”;

– интерфиксальное сложение: рус. *блуд/о/сын* – “то же, что блудный сын, человек, покинувший семью или другое сообщество людей и после неудач вернувшийся обратно”; рус. *глух/о/тетеря* – “то же, что глухая тетеря, ничего не слышащий человек”, укр. *глух/о/тетеря*;

– сложение с суффиксацией и интерфиксацией: рус. *душ/е/зна/т/ец* (ирон.) – “то же, что знарок человеческих душ, писатель”, укр. *душ/о/зна/в/ець*;

– сложение с заменой части слова на семантически близкую или тождественную (в т. ч. сопровождаемое нуль-суффиксацией): рус. *нов/о/рус*[^], *нео/рус*[^], *нов/о/рашен* – “то же, что новый русский, бизнесмен, обогатившийся благодаря новой социально-экономической ситуации в 90-е гг. XX ст., как правило, связанный с криминальными структурами”, укр. *нов/о/українець*.

Как в русской, так и в украинской субстантивной фразеологии широко представлены единицы со структурой “П (+ предлог) + С” предметного (не-личного) значения. Зависимые существительные в таких ФЕ называют неотъемлемую часть человека: *голова, глаз, лоб, нос, язык, рот, рука, нога, спина, шея, локоть, сердце, душа, нрав, ум, разум* и др. Подобные фразеологизмы в позиции главного члена односоставного предложения называют **вневременное качество (свойство)**, например: недобрый глаз (у кого-л.) – “кто-л. недоброжелателен, приносит несчастье, вред”; крепкие локти – “пробивной, способный добиться своего”; медный лоб – “бессмысленно-упрямый, ограниченный”; узкий лоб – “с ограниченным взглядами, узким кругозором”; толстая кожа –

“нечуткий, неотзывчивый”; липкие руки, длинные руки – “вороватый, нечистый на руку”, а также: пустая голова, светлая голова, тонкая кожа, кривые руки, чистые руки, острый <на> язык, злой <на> язык, длинный язык, острый ум, острый глаз, крутой нрав, мягкое сердце, жестокое сердце, большое сердце, кривая душа и др. Аналогично в украинском языке: мідний лоб, мідяне чоло, вузький лоб, товста шкіра, тонка шкіра, пуста голова, липкі руки, криві руки, чисті руки, довгий язык, гострий язык, м'яке серце, жорстоке серце, крутий норів, крива душа и т. д.

Некоторые ФЕ, занимая позицию подлежащего или дополнения в предложении, могут называть человека, например: *Злые языки объясняли ласковость моей матери тем, что она хотела сбыть с рук золотку* (С. Аксаков). *Лозунг “Вся власть Советам” – вот чем ты должен воздействовать на толстую кожу* (М. Горький). *Добрість не вважа на злії язики, Не пристають людські до неї побрехеньки* (П. Гулак-Артемовський). – *Хай собі довгі язики що хочуть говорити: ротів людям не позамазуєш і слухати – не переслухаєш* (П. Мирний). Несоответствие между признаковым значением и субстантивной формой ФЕ преодолевается различными способами [Белоусова 2011: 148-150], в т. ч. – путём создания сложносuffixальных существительных со значением лица или прилагательных, которые могут в дальнейшем субстантивироваться. Например:

рус. пустая голова “глупый человек” → *пуст/о/голов[^]*, *пуст/о/голов[^]ый*; узкий лоб “ограниченный во взглядах человек” → *узк/о/лоб[^]*, *узк/о/лоб[^]ый*; острый ум “умный, сообразительный человек” → *остр/о/ум[^]*, *остр/о/умок*, *остр/о/умка*, *остр/о/умник*, *остр/о/умец*, *остр/о/умный*; острый <на> язык [слово] “остроумный, язвительный” → *остр/о/язык[^]ий*, *остр/о/слов[^]*, *остр/о/словка*; тупой лоб [ум], тупая голова “умственно отсталый, несообразительный человек” → *туп/о/голов[^]ый*, *туп/о/лоб[^]ый*, *туп/о/умный*; так же: *недоброглазый*, *крепколоктевой*, *меднолобый*, *толстокожий*, *тонкокожий*, *длиннорукий*, *криворукий*, *чисторукий*, *пустоголов(ый)*, *злыязыкий*, *злыязычный*, *злыязычник(ница)*, *длинноязыкий*, *остроглазый*, *крутонравный*, *мягкосердый*, *мягкосердечный*, *жестокосердый*, *большесердый* и др.;

укр.: пуста голова → *пуст/о/голов[^]ий*; вузький лоб → *вузьк/о/лоб[^]ий*; гострий <на> язык [слово] → *гостр/о/слов[^]*,

гостр/о/слів^, гостр/о/язык^ий; тупий лоб [тупа голова] → туп/о/голов^ий, туп/о/лоб^ий, тонкий на слъози “плаксивий” → тонк/о/сліз-к(а), голі коліна “бідний, злиденний чоловік” → гол/о/колін-ець, гол/о/колін-ок, а также: остроумник, дурноголовець, дурнолобець, міднолобий, товстошкірий, товстошкурый, тонкошкірий, тонкошкурый, товстомордый, товстозадий, довгорукий, криворукий, довгоязыкий, злязичний, злязичний, остроокий, гострозорий, м’якосердый, криводушний и др.

Безусловно, не вызывает сомнений принадлежность к именам лиц тех производных, которые имеют соответствующие суффиксы: *пустоголов^, узколоб^, остроум^(-ок, -ник, -ниц(а), острослов^(-к(а); гострослів^, гострослов^, дурноголовець, дурнолобець, великорозумник, голоколінець, голоколінок, верхоум^(-к(а) и под.* Для идентификации других необходим соответствующий контекст, например: *Он явится сюда, пока ты здесь разглагольствуешь, о длинноязыкий* (Б. Шоу); – *Геть, криворукий!* – крикнула вона (Г. Епік).

Семантизация имён, мотивированных субстантивными ФЕ предметного (не-личного) значения, осложняется дополнительной операцией поиска предиката: *остроум* – “тот, кто **имеет** (или *тот, у кого*) **острый ум**”; *бел/о/билетник* – “тот, кто **имеет, получил** (или *тот, у кого есть*) **белый билет** – освобождение от воинской службы”. Идиоматичность производных возрастает – и это сдерживает их образование.

ФЕ других типов мало востребованы как база словообразования:

1. Сочетания существительных с сочинительной связью: рус. *хлеб да соль* “пожелание хорошего аппетита” → *хлеб/о/сол^, хлеб/о/сол-к(а)*; укр. *хліб та сіль* → *хліб/о/сол^, хліб/о/сол-к(а)*; укр. *Содом і Гоморра* “крайній безлад, плутанина” → *Содомора* (фамилия, способ – телескопическая контаминация).

2. Синтаксические конструкции с отношениями примыкания: рус. *даром хлеб есть* “жить за чужой счёт, тунеядствовать” → *дарм/о/ед^(-ник, -к(а)*; укр. *дарм/о/їд^(-к(а), -иськ(о), дарм/о/їж-ник(-ниц(я); с глазу на глаз* “наедине, лицом к лицу” → *с-глазу-на-глаз-чик* (голофрастическое сложение с суффиксацией); *мастер на все руки* “человек, умеющий делать любую работу, искусный во всяком деле” → *на-все-руки* (голофрастическое сложение).

3. Сложные словосочетания: рус. жить в башне из слоновой кости “отдалиться от людей, перестать интересоваться окружающим” → *башн/е/слонов/о/кост-ист*; нос во всё совать “вмешиваться не в своё дело” → *свой/нос/во/всё/сова-тель*; укр. брехати, як рябий [рудий] пес “сильно брехати” → *брех/о/пси* и др.

4. Предложения (способ – сращение или сложение с интерфиксацией и суффиксацией):

рус. водой не разольёшь (кого) “очень дружны” → *не/разлей/вод-а*; смотреть в книгу, а видеть фигу “не воспринимать читаемое по скудоумию, лени, нежеланию” → *фиг/о/вид-ец*; не могу знать “форма отрицательного почтительного ответа” → *не/могу/зна/й/-к(а)*; как бы чего не вышло “определение трусости, паникёрства” → *кабы/чего/не/вышл-ист*; грехи водятся (за кем-л.) “кто-л. ведёт себя аморально, нескромно” → *грех/о/вод^(-ник, -ниц(а), -к(а))* и др.;

укр. <i>водою не розлити → *не/розлий/вод-а*; серце болить (у кого) “хтось відчуває тривогу, страждання” → *серд/о/бол-ець*; дай бог (боже) “вираз, що використовується для прохання” → *божк/о/дай-л(о)* – “ханжа, святоша”; вітер в голові віє “про несерйозну, легковажну людину” → *вітр/о/вій-к(а)*; гріхи водяться (за ким) → *грїх/о/вод^(-а, -ник, -ниц(я))*.

Подводя итог исследования, заметим, что близость фразеологических, словообразовательных и лексических систем русского и украинского языков находит своё отражение в сходстве процессов фразеологической деривации, в т. ч. направленных на создание композитов со значением лица. Композит наиболее репрезентативен и наименее зависим от контекста. Два и более компонента базовой ФЕ в структуре деривата репрезентируют целостное фразеологическое значение. Дериватор (интерфиксальное или дефисное сложение, сращение, суффиксация, акцентуация, трансформация окончания) оформляет производное слово особого, “переходного” между фразеологией и лексикой типа.

Композиция как способ деривации не столько рационализирует, сколько экспрессивизирует номинацию, выполняя социальный заказ и предоставляя пользователям оценочные, образные антропонимы с фразеологически мотивированным значением.

Широкие возможности выбора материальной базы деривации и дериватора, наличие словообразовательных вариантов свидетельствуют о стремлении языков к использованию

возможностей словообразовательных систем (их единиц, моделей, отношений). При относительном структурном и смысловом сходстве русской и украинской ФЕ производные от них слова различаются мало, – на уровне отдельных морфем или вариантов морфем. Имеющая место лакунарность объясняется: а) неблагозвучностью или большой протяжённостью ожидаемых производных; б) непродуктивностью в одном из языков конкретной словообразовательной модели; в) стилистическими ограничениями.

Национально специфичные единицы продуцируют собственные наименования лиц в соответствии с общими закономерностями сочетаемости базовых компонентов. Они отражают мировоззренческие позиции говорящих на том или ином языке, эмоциональные и ценностные отношения к обозначаемому, зафиксированные в образах и формах мотивирующих фразеологизмов.

Очевидно, назрела необходимость в создании нового словаря, объединяющего отфразеологическую лексику двух языков. Это позволит:

- унифицировать способы её представления, устранив тем самым ошибки и неточности, присущие современным толковым, морфемным и словообразовательным словарям;
- отразить структурно-смысловые связи между фразеологическими и производными от них лексическими единицами;
- сосредоточить в одном месте узуальные и зафиксировать многочисленные окказиональные образования;
- выявить структурные, семантические, стилистические сходства и различия параллельных образований, представить контрастивную лексику;
- сравнить деривационный потенциал русской и украинской фразеологии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- Алексеевко М.А.* Словарь отфразеологической лексики русского языка / М.А. Алексеевко, Т.П. Белоусова, О.И. Литвинникова. – М. : Азбуковник, 2003. – 400 с.
- Белоусова Т.П.* Наименования лица отфразеологической производности в современном русском языке / Т.П. Белоусова //

- Слово. Текст. Время VIII. Человек во фразеологии и лексике славянских языков: Матер. VIII Междунар. науч. конф. – Щецин, 2005. – С. 82-87.
- Белюсова Т.П.* Фразеологическая универбация в современном русском языке: монография / Т.П. Белюсова. – Каменец-Подольский: ПП Буйницкий О.А., 2011. – 300 с.
- Гинзбург Е.Л.* Словообразование и синтаксис / Е.Л. Гинзбург. – М.: Наука, 1979. – 252 с.
- Карпіловська Є.А.* Кореневий гніздовий словник української мови / Є.А. Карпіловська. – К.: Українська енциклопедія, 2002. – 912 с.
- Мислива-Бунько І.Я.* Теоретичні аспекти вивчення складних слів в українській лінгвістиці / І.Я. Мислива-Бунько // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія “Філологія”. – Харків, 2013. – № 1048. – Вип. 67. – С. 7-14.
- Олійник І.С.* Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Рад. школа, 1978. – 448 с.
- Родзевич Н.С.* О строении сложных слов в современном украинском языке / Н.С. Родзевич // Українська мова в школі. – 1952. – № 6. – С. 10-19.
- Солодуб Ю.П.* Языковые единицы со статусом лексико-фразеологической переходности / Ю.П. Солодуб // Семантика языковых единиц: докл. VI Междунар. конф.: в 2 т. – М., 1998. – Т. 1. – С. 290-293.
- Ставицька Леся.* Короткий словник жаргонної лексики української мови / Леся Ставицька. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
- Стишов А.А.* Отфраземные образования в современном украинском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / А.А. Стишов. – К., 1991. – 185 с.

Летючая Л.П.

кандидат филологических наук, доцент
ГВУЗ “Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды”

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ МЕЖДОМЕТИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОРОЖДЕНИЯ ОЦЕНОЧНЫХ ДЕРИВАТОВ НА ПРИМЕРЕ РУССКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ

Постановка проблемы. В русском и украинском языкознании категория оценки рассматривалась в основном лексикологами в плане изучения коннотативного значения слова (Е. М. Вольф, В. И. Говердовский, И. И. Квасюк, Н. А. Лисицына, Л. А. Сергеева, В. Н. Телия, С. Г. Шейдаева, Г. А. Якубова, Г. М. Сагач, М. В. Кравченко, В. А. Чабаненко, И. В. Денисовец и др).

Большинство этих работ посвящено категории оценки с точки зрения аксиологии и ее изучению на лексическом уровне. Параллельно подтверждался факт возможности и деривационной репрезентации категории оценки, но исследования в этой области были фрагментарными.

В дериватологии же, а до ее выделения в самостоятельную науку в языкознании вообще, оценка традиционно ассоциировалась с аффиксами, имеющими размерно-оценочное значение. В настоящее время “специфика проявления категории оценки на словообразовательном уровне до сих пор остается недостаточно исследованной проблемой” [Космеда 2000: 249].

Значительное количество исследований, посвященных оценочным образованиям и направленных на решение вопросов лексической, деривационной семантики и определение языкового статуса этих производных, свидетельствует об актуальности данной проблемы.

Цель настоящего исследования – на примере сопоставления русского и украинского языков проанализировать возможности порождения деривационной оценочной семантики междометий.

Достижение поставленной цели предполагает решение следующих задач:

а) способность / неспособность структурных слов (междометий) создавать оценочные дериваты;

б) классифицировать оценочные дериваты с указанием их способов производства;

в) указать аффиксы, используемые при создании анализируемых мотивантов.

При исследовании оценочных дериватов использовался и слово-, и текстоцентрический подход и применялись лингвистические методы: описательный для характеристики синхронных явлений языка, дистрибутивный анализ.

В научных трудах, посвященных описанию оценочных производных, обычно исследуются имена существительные, прилагательные, редко – наречия; практически не исследовались глаголы и структурные слова, хотя анализ фактического материала свидетельствует об их наличии в языке.

Не включаясь в дискуссию по поводу отнесенности некоторых языковых единиц к знаменательным или незнаменательным, в плане определения структурных слов мы ссылаемся на “Объяснительный словарь русского языка: Структурные слова: предлоги, союзы, частицы, междометия, вводные слова, местоимения, числительные, связочные глаголы” под редакцией В. В. Морковкина [ОСРЯ: 432]. Вслед за авторами словаря под структурными мы понимаем слова, “которые формируют реляционную, синтаксическую и модальную структуру текста. Большинство структурных слов характеризуются отсутствием знаменательности или ослабленной (вырожденной) знаменательностью. Ядро категории структурных слов составляют служебные слова (предлоги, союзы, частицы). Кроме них к структурным словам ... отнесены междометия, вводные слова, местоимения, числительные, связочные и полусвязочные глаголы и связки” [ОСРЯ: 6]. Все эти лексеммы объединяются тем, что “отражают область основных языковых и внеязыковых отношений, в том числе синтаксических (предлоги, союзы, связочные и полусвязочные глаголы, связки), модальных (частицы, вводные слова), указательных (местоимения, некоторые частицы), количественных (числительные), эмоциональных, эмоционально-волевых и этикетных (междометия)” [ОСРЯ: 7].

В научной литературе, посвященной описанию оценочных производных, структурные слова практически не исследовались, хотя анализ фактического материала свидетельствует об их наличии в языке. В “Русской грамматике” (1980) вопросу экспрессивного суффиксального образования частиц, междометий и изолированных форм изменяемых слов посвящен небольшой параграф [Русская грамматика: 413].

Среди структурных слов особое место в процессе деривации субъективно-оценочных производных занимают междометия – “класс неизменяемых слов, служащих для нерасчлененного выражения эмоциональных и эмоционально-волевых реакций на окружающую действительность” [ЛЭС: 269]. В соответствии с объектом номинации междометия “обслуживают три семантических сферы речи: эмоций и эмоциональных оценок, волеизъявлений, этикета” [Там же].

Многие из междометий, непосредственно передающие чувства говорящего, по происхождению первичны: *а, ай, ах, ух, о, ого, э, эге* и др. В силу их звукобуквенной минимизации и отсутствия внутренней формы, такие междометия склонны к полисемии. Конкретное значение таких слов актуализируется в контексте, а в изолированном положении выявляется прежде всего невербальными средствами, например, с помощью интонации. Однако независимо от характера демонстрируемой эмоции, степень ее проявления может выражаться деривационными средствами, в частности с помощью графического словообразования, или графикации, при которой “деформация звуковой оболочки (при сохранении ее в то же время) приводит к сочетанию смыслов” [Изотов 1998: 27]. Так, дефинируя междометие *а*, А. Г. Балакай в “Словаре русского речевого этикета” отмечает, что это междометие “употребляется перед обращением для выражения радости, радушия при встрече, появлении, узнавании родственника, приятеля, знакомого, равного или низшего по положению. – *А, милый князь, нет приятнее гостя, сказал Билибин, выходя навстречу князю Андрею. Л. Толстой. Война и мир. ... А-а-а! Андрей Ильич! Наконец-то вы к нам пожаловали! А. Куприн. Молох*” [Балакай 2007: 21]. – *А-а-а, так-так! Сказав, сказав, – капитан Хаг znovu зніяковіло посміхнувся (Т. Литовченко, Орлі, син Орлика).* Фиксируется его разговорный характер и то, что оно “произносится с разной степенью длительности” [Там же]. Графически разная степень длительности выражается формами *а, а-а-а*. Совершенно очевидно, что в данном случае речь идет не о длительности звука (долготе

звука) в возможных вариантах ее понимания (длительность абсолютная, связанная с темпом речи; длительность относительная фонетического типа, связанная с фонетическими условиями произношения звуков и не меняющая значения слова; длительность относительная фонологического типа, изменение которой меняет значение слова, например, в немецком языке, но фонологический тип длительности русскому языку не свойственен), а об особой морфонологической трансформации производящей основы, не приводящей к транспозиции мотиватора и не изменяющей его лексического значения, но привносящей в семантическую структуру признак 'степень интенсивности', что позволяет рассматривать подобные образования как интенсивы, полученные в результате лексической модификационной деривации. Подтверждением того, что имеет место особый формант с деривационным значением 'усиление основного свойства того, что названо производящей основой', является факт, что именно "разная степень длительности" будет демонстрировать интенсификацию самых различных эмоций, выражаемых тем же междометием: удивления (*А! Так вот кто съел сметану!* – *А-а! Так вот кто съел сметану!* *А! То ось хто з'їв сметану!* – *А-а! То ось хто з'їв сметану!*), безразличия (*А! Мне все равно!* – *А-а! Мне все равно!* *А! Мені байдуже!* – *А-а! Мені байдуже!*), злорадство (*А! Попался!* – *А-а! Попался!* *А! Попався!* – *А-а! Попався!*), каждая из которых, конечно, передается интонационно (ср. русск. укр. *бр!* и *бр-р-р!*, выражающие чувство (ощущение) холода или физической неприязни, *фи!* и *фи-и-и!* *фі! та фі-і-і!*, выражающие презрение, и др.). Важность фактора морфонологической оформленности междометия подтверждается тем, что, например, в "Объяснительном словаре" В. Морковкина в словарной статье к междометию *а*, в которой описываются шесть ЛСВ этого слова, каждая семема сопровождается указанием долготы произнесения слова в этом значении, например: "1.0. Восклицание, к-рое употр. для выражения узнавания (может произноситься *протяжно* (выделено нами), что на письме передается "а-а!" или "а-а-а!"). Кто там? – Да я это, открой. – А, Лёня! Входи. 1.1. Восклицание, к-рое упор. для выражения радости, удовольствия при виде кого-чего-л. (обычно произносится (выделено нами) *протяжно*, что на письме передается "а-а!" или "а-а-а!"). А-а! Леонид Павлович! Как хорошо, что я вас встретил. А, сегодня, я гляжу, у нас на обед блины! <...> 5.0. Восклицание, которое употр. для выражения недовольства, досады,

обреченности (обычно произносится *отрывисто* (выделено нами). Папа, пойдем завтра в цирк. – А, не до цирка мне! 6.0. Крик раскаяния, отчаяния, ужаса, сильного испуга, боли (произносится протяжно, иногда повторно).

Важно, на наш взгляд, не путать графический способ словообразования с редупликацией, поскольку в этом случае семантический признак ‘степень интенсивности’ достигается обычным повтором производящей основы: *Хватит этого марочного ух-ух-какого испанского вина!* (Нов. мир, 2003, № 10, с. 17). *Ох-ох, він намучився!* (О. Кірога. Лихий язык). Редупликация междометия усиливает семантику слова *какой* и определяет дериват как собственно эвалюатив. *Ух-ух-какое* = *очень хорошее*; *ох-ох намучився* = *дуже намучився*.

Многие междометия по происхождению являются знаменательными частями речи. Транспозиции подвергались и уменьшительно-ласкательные формы, например: русск. *Батюшки! Матушки!* укр. *Батюшки! Матінки!* В данной статье подобные междометия не рассматриваются, так как они содержат остаточную эвалюативность.

Слово *мамочки! матінко!* можно квалифицировать как междометный эмотивный дериват, поскольку в значении междометия, во-первых, используется сочетание *Мама дорогая*, которое “выражает изумление, удивление, испуг” [Балакай 2007: 518], во-вторых, в речи употребляется и форма ед. ч. мамочка!: *Катя Шумская тихо причитала: “Ой, мамочки! О! Мамочка!”* (Нов. мир, 2003, №3, с.120); *Його ловити треба... Він мені ребра перебив... Ой матінко* (Ю. Логвин. Танці шайтана), что свидетельствует о допустимости в пределах данной части речи словообразовательного процесса, сопряженного с выражением оценки.

В рассмотренном примере регулярный для субстантивных эвалюативов суффикс *-очк-/-інк-* передает не позитивное отношение к тому, что названо производящей основой, а усиление эмоции, которая выражена междометием, и в этом специфика эвалюативного суффикса междометий.

Как правило, эмоциональные междометия передают определенную оценку говорящим того или иного факта действительности, например: *“Вот и ладушки”*, – с облегчением улыбнулся дядя Коля (А. Маринина. Украденный сон). – *От і добренько! – лагідно кивнув вусатий чоловік* (О. Бердник. Вогнесміх).

Дериват русск. *ладушки*, укр. *добренько* производный от слова *ладно, добре*, выражающего чувства облегчения, можно квалифицировать как эмотив с гипокористической семантикой. Аксиологическое значение слова представляет событие как хорошее, что синтагматически усиливается посредством частицы *вот и, от і*, а суффикс *-ушк-/-еньк-* с деривационным значением ласкательности передает, какие эмоции испытывает говорящий по этому поводу. Являясь по происхождению наречием, слово *ладно, добре* образует эвалюативное производное, образованное с помощью суффикса *-еньк-* (ср. *ну и ладненько, от і добренько*) с гипокористической семантикой. Частеречная отнесенность гибридного слова *ладно, добре* определяется в контексте. “Объяснительный словарь” фиксирует только частицу *ладно*, мы же, рассматривая его как междометие, исходим из семантики слова и из того, что оно входит в состав синтаксически нечленимого, так называемого, междометного предложения. Кроме того, без изменения содержания высказывания возможна синонимическая замена: “*Вот и слава богу, – с облегчением...*”, “*От і слава богу! – лагідно...*”.

Аксиологическое значение междометия может не только актуализироваться с помощью эвалюативного суффикса, но и корректироваться: *Когда наступила полночь, отец выходит из могилы и говорит: “Фуфоньки, фуфоньки!”* (Русские народные сказки). Согласно “Объяснительному словарю...”, в данном контексте мотивирующее междометие *фу* имеет значение “1.0. Восклицание, которое употребляется для выражения резко отрицательного отношения к кому-чему-л. (презрения, досады, отвращения и т.п.)” [ОСРЯ: 365]. Субъективно-оценочный суффикс *-оньк-*, на наш взгляд, смягчает отрицательное значение производящего, то есть дериват квалифицируется как интенсификатор в разновидности квалитатив.

Характерным для междометий словообразовательным средством передачи усиления эмоций является создание сложных слов. Членами сложения являются сходные по эмоциональной окраске слова: *Господи-батюшки!.. Да ты что это, Павел? Ты с чего это взял-то?* (В. Шукшин. Живет такой парень), *Везе та промовляє: “Господи-боже, що ж це на світі робиться?”* (В. Безорудько. Нейтрино залишається в серці) – междометие выражает крайнюю степень удивления; *Мать заплакала, запричитала. – Господи-батюшки, отец небесный, услышал ты мои молитвы, долетели они до тебя...* (В. Шукшин. Ваш сын и брат) – дериват выражает крайнюю

степень удовлетворения. Очевидно, что, независимо от передаваемой эмоции, сложение компонентов приводит к усилению этой эмоции, что позволяет квалифицировать такие дериваты как интенсивы (квалитативы).

Эмоциональные междометия не имеют никакой денотации и являются выразителями только эмоционального и стилового значения. Данные лексемы выражают различные чувства, то есть, способны сообщать о том, что говорящий испытывает в момент речи то или иное чувство. Это же можно сказать и об эвалюативных производных от данного разряда слов. Лексикографические издания последовательно определяют такие дериваты пометами прост., разг., обл. Подтверждением ограничения сферы употребления являются примеры использования подобного рода слов в разговорной речи, в художественной литературе (чаще в диалогах), в фольклоре.

Императивные междометия менее продуктивны в создании эмотивных дериватов. Отдельные образования возможны от слов, служащих для общения с животными: русск. *цып-цып-цыпаньки*, *кис-кис-кисаньки*, укр. *ціп-ціп-ціпоньки*, *тасеньки-тасі-тасі: Кисаньки...кисаньки! Манюнечки мої!* (А. Чехов. Надлежащие меры). В этом случае в слове *кисаньки* при помощи суффикса *-аньк* актуализируется гипокористическое значение, эксплицированное в тексте субстантивным эвалюативом (*манюнечки*). Такое производное квалифицируется как эмотив. Нами зафиксированы только междометия, служащие для призыва животных и птиц, а слова, с помощью которых их прогоняют или понукают, эвалюативных дериватов не имеют. На то, что это междометие, а не звательная форма существительного, указывает суффикс *-аньк-*, поскольку существительное образуется с помощью суффикса *-оньк-*: *кисонька* [ССРЯ: 431].

Некоторые эвалюативные дериваты совмещают побуждение и эмоциональное значение, и их можно расценивать как конативно-эмоциональные междометия: *Баю-баюшки-баю, а я песенку пою* (А. Чехов. Спать хочется); – *Баю-баюшки-баю, – мурлычет она, – тебе каши наварю...* (Там же). *“Люлі-люленьки, дитино, Принесу тобі калину, Принесу я цвіт рожаний, Мій унученьку коханий”* (М. Рильський). “Объяснительный словарь...” это междометие не фиксирует, но оно описано в “Большом толковом словаре” С. А. Кузнецова: “Употр. при укачивании ребенка как припев колыбельной песни” [БТС: 63]. Никаких помет нет, но наличие в этом

сложении структурного компонента с суффиксом *-юшк-/еньк-*, который апплицируется на производящую основу, свидетельствует об эмоциональной окраске деривата. В данном случае повтор корня усиливает императивное значение междометия, поэтому дериват можно рассматривать лишь как эмотив.

Но конативно-эмоциональные междометия могут производить и собственно эвалюативы, например, *браво – брависсимо*. Однако в данном конкретном примере оба слова почерпнуты из итальянского языка (ср. нареч. *пиано – пианиссимо, форте – фортиссимо*), и заимствованный аффикс *-иссимо* не сочетается с исконными корнями, что не позволяет говорить о его продуктивности и регулярности процесса использования специальных морфов для передачи значения интенсификации признака и эмотивности.

В то же время у продуктивных суффиксов может развиваться подобная семантика при условии наличия параметрического признака в семантической структуре мотиватора, например: – *Минуточку, а кто оставил следы обуви на ковре – человек или животное?* (Д. Донцова. Уха из золотой рыбки). *“Хвилиночку, — подумала я. — А де ж військо, що мало прийти мені на допомогу?”* (Д. Паттерсон. Помилка). Дефиниция слова *минута* в “Словаре русского речевого этикета”: “Минута. Одну минуту (минутку, минуточку). Единую минуту (минуточку). Устар. Минуту. Минутку. Минуточку. Разг., только в устной речи. Формы выражения просьбы немного (выделено нами) подождать” [Балакай 2007: 274] не позволяет рассматривать словоформы *минуту, минуточку, минуточку* как междометия. Приведенный же нами контекст иллюстрирует употребление лексемы *минуточку* в этом качестве, что подтверждается возможностью синонимической замены ее коннотативно-эмоциональным междометием *эй/гей* с той же семантикой. На то, что слово *минуточку* используется не только для того, чтобы привлечь внимание, но и для выражения определенных эмоций может указывать “сигнализатор”, например: *Минуточку, – возмущена Ирина. – Что это ты тут раскомандовалась?* (Нов. мир, 2002, № 11, с. 84). *Хвилиночку, ради Бога! РИТА (здивовано)* (В. Винниченко. Чорна пантера). Таким образом, дериват, являясь вторичным эвалюативом (*минуту → минутку → минуточку, хвилинка → хвилинка → хвилиночка*), имеет семы ‘волеизъявление’ и ‘возмущение’, а суффикс *-к-* эксплицирует не только эмотивную семантику, но и степень проявления эмоции, что позволяет отнести

производное к собственно эвалюативам. Данные междометия, развившиеся из форм существительных в письменный период истории русского, украинского языков, сохранили способность мотиваторов к образованию оценочных производных, однако деривационное значение аффикса у междометий несколько изменилось, ср.: *Мне доставляло удовольствие в свободную минутку взглянуть на безупречную текстуру* (Нов. мир, 2003, № 3, с. 22) – эвалюатив *минутка* реализует ЛСВ2 слова *минута*: “Короткий промежуток, период времени; мгновение” [МАС: 274], а суффикс *-к-*, с помощью которого образуется первичный эвалюатив, эксплицирует, прежде всего, ограничительную семантику.

Так называемые этикетные междометия, то есть используемые в сфере речевого этикета особые формулы приветствия, прощания, пожелания, благодарности (русск. *спасибо, до свидания, полно, пожалуйста*, укр. *спасибі, до побачення, досить*), академик В. В. Виноградов именует “своеобразными экспрессивными (выделено нами) звуковыми жестами, которыми обмениваются соответственно общественному этикету знакомые или встречные в разных случаях жизни. В этих междометиях выражается *сложная цепь бытовых эмоций* (выделено нами) и обрядностей” [Виноградов 2001: 611-615]. В данном случае имеется ввиду аксиологическое значение слов этой группы междометий, в пределах которого лексемы “легко развивают вторичные (экспрессивно-эмоциональные) значения и употребляются в качестве средств выражения удивления, возражения, напр.: *“Дверь отворилась, и здравствуйте,... гляжу – мать царица! – входят к нам в комнату хозяин с хозяйкой и три работника* (А. Чехов)” [Ярцева 1990: 290]. В то же время существует точка зрения, согласно которой “они существенно отличаются от собственно междометий, поскольку их употребление связано не с эмоциональной, а интеллектуальной сферой человеческого языка” [Распопов, Ломов 1984: 172]. Поскольку “эмоциональность этикетных междометий обычно *нейтрализована* (выделено нами) предсказуемостью их употребления в коммуникативных ситуациях определенных типов (в речевых актах приветствия, прощания, благодарности и пр.)” [Клобуков 2014: 323], это предполагает возможность / необходимость “восстановления” в речевом знаке личностного компонента (оценки), привносимого в том числе и аффиксами. Так, использование “речевой формулы прощания с пожеланием благополучия, которая употребляется при расставании”

[ОСРЯ: 333] – слова *счастливо*, *щасливо* содержащего аксиологическое позитивное значение, в форме *счастливенько*, *щасливенько* позволяет усилить экспрессию выражения.

К образованию субъективно-оценочных дериватов способны не все этикетные междометия. Это нельзя объяснить частотностью употребления, потому что, например, слова русск. *спасибо* и *пожалуйста*, укр. *спасибі*, *будь ласка* имеют приблизительно равную частотность (соответственно 217 и 210) [ЧСРЯ: 210], но слово русского языка *пожалуйста*, которое в “Словаре русского речевого этикета” определяется как “один из самых распространенных интенсификаторов вежливости при выражении просьбы, совета, приглашения, извинения, утешения” [Балакай 2001: 360], эвалюативных производных не имеет, а слово *спасибо* и укр. *будь ласка* – образует. Это нельзя объяснить и разницей в семантическом диапазоне: оба слова могут в контексте приобретать негативное значение: “Молчал-молчал и вдруг, пожалуйста, высказался” [ОСРЯ: 268], “Нет уж, спасибо! В больнице я уже лежала...!” [ОСРЯ: 325]. – Ну будь ласочка... - прохала Галя. – Зараз, кохано, - українською відповів Пляченко. (О. Шелковенко. Оповідання). Вероятнее всего, это связано с тем, что лексема *спасибо* внешне напоминает несклоняемое существительное на -о (и может субстантивироваться), то есть слово грамматического разряда, продуктивного в плане эвалюативного словообразования. *Спасибо* (разг.) – это “этикетное слово, с помощью которого говорящий в разговоре или в письме выражает кому-либо благодарность, признательность за что-либо даваемое, предоставляемое или данное, представленное” [ОСРЯ: 325]. “Словообразовательный словарь русского языка” А. Н. Тихонова приводит производные от слова *спасибо* – *спасибочко*, *спасибочка*, *спасибочки*, где словообразовательный суффикс -очк- “расширяется посредством финали -и” [Русская грамматика: 413], -а, -о. “Подобное расширение экспрессивных суффиксов за счет финальной части характерно для неизменяемых слов” [Там же]. “Русская грамматика” (1980) усматривает в этом случае аппликацию суффиксального морфа и конечного гласного основы, но в конкретном случае со словом *спасибо* можно предположить и усечение производящей основы, поскольку, субстантивируясь, слово начинает склоняться: “Из *спасиба шубы не сошьёшь. Спасибом сыт не будешь*” [ОСРЯ: 398], то есть конечное -о воспринимается как окончание существительных ср. р.:

– *“Спасибочко, покурил...”* (М. Шолохов. Тихий Дон). Образование с финалью *a*, возможно, объясняется грамматической аттракцией по роду со словом *благодарность*: – *Спасибочка всем вам за угощение и водку, а тебе, Куприяновна, низкий поклон* (М. Шолохов. Поднятая целина). *Закуривши, він догладив мокру шию Григорієвого крня, сказав: “Спасибічка”, – і побіг до волів. Край дороги, в неглибокому, вимуленому весняною водою ярку, ледве присипані суглинком* (М. Шолохов. Тихий Дон). В этом случае другое осмысление получает финаль *-и*, которая может ассоциироваться с окончанием формы мн.ч., то есть, если говорящий употребляет форму *спасибочки/спасибічки*: *“Ну как тут у вас?” – “Ой, спасибочки!” – бойко ответила самая молодая* (Д. Донцова. Уха из золотой рыбки), – *Спасибічки, – невизразно пробелькотіла премійована і швиденько сховалася в натовні* (В. Гагарін. Мій брат Юрій), то имеется ввиду *“большое спасибо”*, точнее, *“много раз спасибо”*. Это позволяет предположить, что в выражении эмотивного содержания принимает участие суффикс *-очк-/ічк-*, а параметрический признак с семей ‘усиление’ эксплицирует грамматическая морфема. В целом же дериват характеризуется как собственно эвалюатив.

Большинство же междометий, образующих оценочные производные, – по происхождению существительные, сохранившие способность к созданию дериватов с эвалюативной семантикой: – *До свидания! – (Хор) До свиданьца!* (М. А. Булгаков. Три застенка); – *Милости просим, доброго здоровьца, Иван Васильевич. В аккурат к самоварчику!* (И. А. Бунин. В саду); *“Добрый вечерочек, Катрин,” – сказал он* (Т. Полякова. Барышня и хулиган); *“У, ты уже дома, – раздеваясь, бодрым голосом произносила Марина. – Приветик!”* (Нов. мир, 2002, № 12, с. 39). – *Привітик, моя мила. Ні, ми пообідаємо в ідальні.* (Є. Сакара. Час змін. Свобода). *Доброго здоров'ячка! Насилу вас діждалась* (Нечуй-Левицький. На кожум'яках). Гипокористическое значение суффиксов в приведенных словах актуализирует нейтрализованную семантику междометия. Такие производные с суффиксами субъективной оценки можно отнести к эмотивам.

Окказиональны в составе междометий эвалюативные образования от частей речи, для которых подобные дериваты – отступление от нормы. Так, междометие *агу* по происхождению является звукоподражанием (звуки, которые издает грудной ребенок). Звукоподражания, как известно, “не выражают эмоций или

побуждений, а представляют собой условное воспроизведение фонетическими средствами данного языка разного рода звучаний” [Русский язык: 87]. “Словарь русского речевого этикета” А. Г. Балакая, описывая это междометие, отмечает: “Ласк. обращение (выделено нами) к младенцу с целью привлечь его внимание, вызвать улыбку. Часто употребляется в сочетании с другими ласковыми обращениями: *“моя рыбочка”, “мой птенчик”* и т.п. [Ребёнок] было разревелся, но словами: *“Агу, агу, душенька”* и прищелкиванием пальцев <...> Чичикову удалось переманить его к себе на руки. Н. Гоголь. Мёртвые души” [Балакай 2007: 22]. Такое определение позволяет рассматривать междометие как наделенное аксиологическим мелиоративным значением, которое благодаря ласкательным суффиксам усиливается в производных *агунюшки, агусеньки, агушеньки*, получающих в этом случае статус эмотивов.

В ряде случаев неоднословное междометие становится оценочным в результате использования эвалюативной формы одного из его структурных компонентов: *Галина Ивановна (радостно): Ну слава тебе, Господи ты Боже мойньки!* (Нов. мир, 2002, № 3, с. 108). В приведенном примере употреблена ласкательная форма притяжательного местоимения (суффикс *-иньки-* апплицируется на конечный звук производящей основы), которое в своем исходном категориальном значении образования подобных форм не допускает. Это усиливает экспрессию междометного выражения в целом, что позволяет рассматривать дериват как собственно эвалюатив.

Обращает внимание тот факт, что характерная черта междометий – способность к экспрессивной мимикрии – сохраняется и в оценочных дериватах. Контекст и соответствующая интонация могут нейтрализовать мелиоративную окраску слова, даже усиленную деривационным значением аффикса: – *Спасибочки, – потвердевшим голосом отказался от дара Федор Хатурин, и пальцы его папиросину уронили – на землю. – Мы уж как-нибудь своим добром обойдемся, оно и привычнее... забубнил он, и с каждым звуком голос его прибавлялся весельем, свирепеющим весельем. Мелькнул и застыл на мгновение взгляд – ненависть была в нем* (Нов. мир, 2003, №3, с. 42-43). – *Будь ласочка? – Не драмай мене, Денні. Матуся втомилася* (Стивен Кінг. Сяйво).

Следует отметить, что в словообразовательных парах, например, *спасибо → спасибочко, до свидание → до свиданьице, доброго здоровья → доброго здоровьица, добрый вечер → добрый вечерочек, привет → приветик* дериваты являются стилистически маркированными, что

свидетельствует о стилистической функции эвалюативных суффиксов в разряде междометий. Лексикографические издания последовательно сопровождают подобного рода дериваты пометами, например, “Спасибочко. Спасибочки. Спасибочка. Прост. и обл., ласк.”, “До свиданьца. Прост., ласк.”, “Будьте добреньки. Прост., ласк., уст., разг. речь”, “Привет. Приветик. Разг.”, “Салют! Салюттик! Прост. Шутл.” [Балакай 2007: 372].

Выводы. Сопоставительный анализ структурных слов (междометий) русского и украинского языков свидетельствует, что продуктивность междометий в сфере эвалюативного словообразования определяется их лексико-грамматическими особенностями. Большую активность в данном плане проявляют эмоциональные междометия. При этом аксиологическое значение междометия может не только актуализироваться с помощью эвалюативного суффикса, но и корректироваться. Оценочные отмеждометные эвалюативы могут квалифицироваться как интенсивы (в разновидности квалитатив), эмотивы. Специфической особенностью эвалюативного суффикса *-очк-* в эмоциональных междометиях является то, что он передает не позитивное отношение к тому, что названо производящей основой, а усиление эмоции, которая выражена междометием. Характерным способом образования отмеждометных эвалюативов является графикация, а также сложение. Императивные междометия менее продуктивны в создании эмотивных дериватов. Отдельные образования возможны от слов, служащих для общения с животными. Имеют эвалюативные дериваты некоторые конативно-эмоциональные междометия. Такие производные квалифицируются как эмотивы и собственно эвалюативы. Не все этикетные междометия способны к образованию субъективно-оценочных дериватов. Те, которые обладают такой способностью, производят экспрессивы и собственно эвалюативы. Оказиональны в составе междометий эвалюативные образования от частей речи, для которых подобные дериваты – отступление от нормы, например, звукоподражания (производное – интенсив), местоимения (дериват – собственно эвалюатив). Характерная черта междометий – способность к экспрессивной мимикрии – сохраняется и в оценочных дериватах. Эвалюативные производные от междометий, подобно мотиваторам, ограничены в сфере употребления рамками разговорной речи, используются в художественной литературе (чаще в диалогах), в фольклоре, следовательно, в разряде междометий эвалюативные суффиксы выполняют стилистическую функцию.

Перспективой дальнейшего исследования считаем сравнительно-сопоставительное исследование специфики образования русских и украинских оценочных дериватов, мотивированных другими структурными словами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- Балакай А. Г.* Словарь русского речевого этикета [около 6000 этикетных слов и выражений] / А. Г. Балакай. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : АСТ [и др.], 2007. – 767 с.
- БТС* – Большой толковый словарь русского языка. / Гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2003. – 1536 с.
- Виноградов В. В.* Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов / Под. ред. Г. А. Золотовой. – 4-е изд. – М. : Рус. яз., 2001. – С. 611-615.
- Изотов В. П.* Параметры описания системы способов словообразования (на материале окказиональной лексики русского языка) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Орел, 1998. – 36 с.
- Космеда Т. А.* Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 350 с.
- Клобуков Е. В.* Междометие / Е. В. Клобуков // Современный русский язык : Учебник для бакалавров / Под ред. П. Леканта. – М. : Юрайт, 2014. – С. 321-323.
- ЛЭС* – Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с. : ил.
- МАС* – Словарь русского языка. В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. / Под ред. А. П. Евгеньевой. – 3-е изд. стереотип. – М. : Русский язык, 1985-1988. – Т. 2. – 1986. – С. 274.
- ОСРЯ* – Объяснительный словарь русского языка: структурные слова: предлоги, союзы, частицы, междометия, вводные слова, местоимения, числительные, связочные глаголы / под ред. В. В. Морковкина. – 2-е изд-е, испр. – М. : Астрель ; АСТ, 2002. – 432 с.
- Распопов И. П.* Основы русской грамматики. Морфология и синтаксис : Учебное пособие / И. П. Распопов, А. М. Ломов. – Воронеж : ВГУ, 1984. – 351 с.
- Русская грамматика.* В 2 т. / Под. ред. Н. Ю. Шведовой. – Т. 1. : Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование.

- Морфология. – М. : Наука, 1980. – 789 с. – (Академия наук СССР. Институт русского языка).
- Русский язык*. Энциклопедия. / Под. ред. Ф. П. Филина. – М. : Советская Энциклопедия, 1979. – 432 с.
- ССРЯ* – Словообразовательный словарь русского языка. В 2 т. / Под ред. А. Н. Тихонова. – М. : Русский язык, 1985. – 856 + 886 с.
- ЧСРЯ* – Частотный словарь русского языка / Под. ред. Л. Н. Засориной. – М. : Русский язык, 1977. – С. 210.

**СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ
ЛЕКСИКИ У ВІДДАЛЕНОСПОРІДНЕНИХ МОВАХ**

Аладько Д.О.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

**МЕТОНІМІЧНІ МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОЇ ДИНАМІКИ
НОМІНАЦІЙ АРТЕФАКТІВ (НА ПРИКЛАДІ НАЗВ ПОСУДУ В
АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ)**

Метонімія на сучасному етапі визначається як одна з базових властивостей людської свідомості, вивчення якої дозволяє виявити ще не досліджені фрагменти виникнення, розвитку та функціонування номінативних одиниць мови. Проте, загалом на даний час, кількість досліджень про структурування та функціонування метонімії у різних мовах є невеликою, опис метонімії до недавнього часу обмежувався простим перерахуванням її видів, повна класифікація та таксономія метонімічних моделей залишається завданням на майбутнє.

Розуміння феномену метонімії як механізму, при якому назва однієї реалії (джерело) використовується для позначення іншої (мішень), з якою вона пов'язана асоціативно чи за суміжністю, зберігається практично незмінним з античних часів. Н. Д. Арутюнова говорить про просторові, поняттєві, синтагматичні та логічні відношення між різними категоріями, що стають базою для метонімічних процесів, які слугують номінативним цілям і сприяють розвитку лексичних засобів мови [Арутюнова 1998: 300]. Такий підхід до розгляду метонімії відомий як *substitution theory* (метонімія як заміщення). Вираз-джерело при цьому досягає тієї ж референційної мети, що і пряме позначення предмета чи явища [Panther 2007: 237].

Роботи представників когнітивної лінгвістики намагаються розширити розуміння метонімії. На думку А. Барселони, традиційна теорія вважає метонімію суто мовним явищем, її концептуальній природі не надається належної уваги. Метонімічні вирази

розглядаються як такі, що мають лише референційну функцію (технічне позначення екстралінгвальної сутності) [Barcelona 2005: 680]. Г. Радден та З. Ковечеш зазначають, що теорія заміщення добре працює при референційному типі метонімії, однак не дає повного опису предикативних та ілокутивних моделей [Radden 1999: 18].

Спроби розробити достатньо компактне визначення метонімії призводять до питання виокремлення метонімічних процесів серед інших моделей мовленнєвої та розумової діяльності. Метонімія зазвичай розглядається в порівнянні з метафорою та синекдохою. Услід за Р. Якобсоном та багатьма іншими сучасними дослідниками, ми схильні не розділяти метонімію та синекдоху (відношення *pars pro toto* “частина – ціле”), вважаючи останню одним із виявів метонімії; Н. Д. Арутюнова, зокрема, говорить про синекдоху як про “поодинокий випадок метонімії”; А. Барселона розглядає синекдоху як одну з трьох невід’ємних складових метонімії (відношення “частина – ціле”, “ціле – частина”, “частина – частина”) [Арутюнова 1998: 300].

Метонімія переважно використовується для ідентифікації предмета мовлення, пов’язана з синтаксичними позиціями звернення, підмета (теми повідомлення), додатка, в той час як метафора обслуговує функцію предиката. Метонімічне значення намагається отримати певну референцію (співвіднесеність з відомим предметом), обслуговуючи різні синтаксичні функції, метафора і метонімія знаходяться між собою у відношеннях контрасту [Арутюнова 1999: 348-352].

Когнітивна лінгвістика головним чином вважає метонімію та синекдоху одним концептуальним явищем. Метонімію референційним зрушенням у межах одного когнітивного домену, натомість метафора розглядається як перенесення з одного концептуального домену в інший, де структура “мішені” є ізоморфною структурі “джерела” [Panther 2007: 387-415]. Досліджуючи традиційний погляд на метонімію, як перенесення “ціле – частина”, “частина – ціле” та “частина – частина”, Ф. Руїз де Мендоса доводить, що всі метонімічні процеси можуть бути зведені до двох видів: або “джерело” метонімічної операції є частиною “мішені” (метонімія “джерело-в-мішені”), або “мішень” включається в “джерело” (метонімія “мішень-в-джерелі”) [Ruiz 2000].

Модель “матеріал – посуд з нього”. Будь-який предмет посуду, як і будь-який інший артефакт, є зробленим із певного матеріалу, назва якого стає джерелом метонімічної експансії. Обрати

матеріал ознакою найменування означає не просто сказати, що предмет зроблений, скажімо, з міді. Це говорить також про те, що матеріал виробу є важливим у процесі комунікації. І в українській, і в англійській мовах бачимо продуктивність моделі “**матеріал – посуд з нього**”.

В англійській літературній мові та регіональних діалектах назва матеріалу, з якого виготовлений об'єкт, експлікується у таких номінаціях: *yetlin* “невеликий горщик” (діал. *yetlin* “чавун”) [EDD: 6, 579]; *lead* “свинцева каструля” [EDD: 3, 549]; *iron* “сковорода” [EDD: 3, 331]; *pewter* “посуд зі сплаву олова та свинцю” [GWPC: 72]; *lattice* “олов'яна чашка” (діал. *lattice* “олово”) [GWUC: 33]; *tin* “будь-який предмет посуду, що зроблений з олова” [EDD: 6, 153]; *copper* “каструля з міді” [GDAH: 115]. У наведених номінаціях мотиваційною ознакою є назва металу (залізо, мідь, свинець, олово, чавун), з якого вироблено предмет посуду. Зазначимо той факт, що серед інших, відразу три номінації пов'язані з оловом. Це ймовірно викликано широким використанням олов'яного посуду, оскільки Британські острови відомі багатими покладами олов'яної руди і ще за античних часів отримали назву Олов'яних. Окрім назв, що пов'язані з металом, номінації посуду мотивуються назвами деревини та рослин: *timber* “будь-який предмет посуду виготовлений з дерева” [EDD: 6, 149]; *hod* “дерев'яна фляжка” (від діал. *hod* “деревина”) [EDD: 3, 191]; *ash* “невелика чашка зроблена з ясеня” [EDD: 1, 82]; *mazer* “велике вмістище для пиття” (давньо-норвезьке *mösurr* “клен”) [CED]; *calabash* “вмістище з висушеного гарбуза” [EDEL: 88]; *gourd* “бутель з гарбуза” [CED]. Назви матеріалу актуалізуються також в номінаціях: *horn* “посудина з рогу” [EDD: 3, 234]; *stone* “керамічний посуд” [CEDD: 76]; *stein* “велика кружка” (німецьке *stein* “камінь”) [CED]; *biscuit* “фарфоровий посуд” (від *biscuit* “неглазурований фарфор”) [CED]; *glass* “склянка” [CED].

В українській мові за назвою матеріалу номінуються *чавун* [СБГ: 2, 361; ГГ: 209]; *чигун* “чавунний горщик” (від діал. *чигун* “чавун”) [МСЗГ: 255]; *сніж* “казан” (від діал. *сніж* “чавун”) [ГГ: 175]; *бляха* “бляшаний лист для випічки” [СПГ: 33]; *блеха* “лист для випікання” [ГГ: 26; СЗГ: 1, 22]; *тиква* [ВТССУМ]; *калебас* [ВТССУМ].

У діалектах української мови зафіксовано деривати на позначення предметів посуду, що утворені суфіксальним способом словотворення, мотиваційною ознакою яких є назва металу, з якого виготовлено об'єкт: *миднеця* “велика миска” [МСЗГ: 162]; *цинівка*

“олов’яна чашка (оцинкована)” [МСГГ: 216]; *бляхар* “бляшаний посуд” [СБГ: 1, 60]; *бляшанка* “чарка” [СБГ: 1, 60]; *блехівка* “металева кварта” [ГГ: 26]; *жерстянка* “банка з жерсті, бляшанка” [ВТССУМ]; *мідень* “мідний казан, горщик” [ВТССУМ]; *залізняк* “казан” [ВТССУМ].

Номінації, що пов’язані з деревиною, свідчать про розповсюдженість дерев’яного посуду та навіть вказують на конкретні види деревини, які використовувались при виготовленні посуду: *деревенка* [ГГ: 57]; *вербівка* “посуд із вербового дерева” [СБГ: 1, 89]; *дубівка* “бочка” [СБГ: 1, 237; ГГ: 64]; *калинниця* “дерев’яний посуд” [СБГ: 1, 336]; *солом’яник* “посудина з соломидля зберігання зерна” [СЗГ: 2, 161]. Механізм виникнення таких назв ймовірно знаходиться у сфері традиційного побуту народу та в тому, як мовна свідомість категоризує навколишній світ. Уявімо собі ситуацію, коли в домі є предмети посуду, зокрема чашки, зроблені з різного матеріалу. При потребі використання саме певного предмета посуду, з метою, наприклад, економії часу відбувається заміщення словосполучення типу “чашка, зроблена з верби” номінативною одиницею *вербівка*, внутрішня форма якої прозора і однозначна (за допомогою кореня -верб- та суфікса із предметним значенням -івк-) вказує на референт навколишнього світу.

Внутрішня форма робить значення слова мотивованим, однак ця зумовленість не є повною. Назву *вербівка*, в принципі, міг би отримати будь-який предмет, що вироблений з верби і входить у парадигму жіночого роду в українській мові. Лексема *солом’яник*, наприклад, співвідноситься відразу з кількома референтами навколишнього світу, що зроблені з соломидля (посудина, капелюх, матрац) [СЗГ: 2, 161]. Зазначена номінація, таким чином, категоризується в межах конкретного предметного фрейму “назви посуду” і існує в мовній свідомості як найменування предмета посуду. Зазначимо найменування, в яких актуалізуються назви інших матеріалів: *фарфурка* “фарфоровий посуд” [МСГГ: 206]; *порцілан* “керамічний і скляний посуд” [МСГГ: 151]; *склянка* “скляна посудина циліндричної форми” [ВТССУМ]; *скленка* “пляшка” [ГГ: 138]; *склинник* “графин; слоїк” [МСГГ: 176]. З наведених прикладів виокремимо номінацію *порцілан*, яка є прикладом генералізації, розширення значення, коли найменування певного типу посуду (зробленого з порцеляну) стає категоріальною назвою посуду (керамічного, скляного) в цілому.

Окрім номінативних одиниць із прозорою внутрішньою формою, мотиваційна модель “матеріал – виріб” реалізується в багатьох інших назвах посуду. Людина, яка не є професійним етимологом, шукає інше значення слова, яке стоїть за першим, визначає його і пов’язує із світом речей. Виявити присутність такої моделі в номінаціях посуду можливо лише за допомогою етимологічного аналізу. Слова можуть бути немотивованими на сучасному етапі розвитку мови (в синхронії), тобто не існує прозорого зв’язку між фонемною і морфемною структурою і значенням. Однак історичний аналіз показує наявність мотивації у діахронії. Досліджуючи індоевропейські корені, І. Д. Коваленко доходить до висновку, що однією з особливостей давньої лексики є гіперизована полісемія, коли одне слово використовувалось для передачі цілого ряду значень [Коваленко 2001: 186]. В українській мові серед таких найменувань зазначимо *гладун*, *глек*, *діжа*, *корчага*, *корець*, *лубок*. Номінації *гладун*, *гладушка*, *гладуш*, *гладущик*, *гладунець* у значенні “предмет посуду” за однією з версій виводяться з праслов’янського **laty* “глиняний” [ЕСУМ: 1, 519]. Назви *глек*, *гличик*, на думку деяких дослідників, пов’язуються з номінацією *глея* [ЕСУМ: 1, 522]. В англійській мові зазначимо назву *gallipot* “глиняний горщик”, що є спотворенням *gleypot* “горщик з глею” [EDEL: 226]. Найменування *діжа* походить від індоевропейського **gheidh* “ліпити з глини” [ЕСУМ: 2, 88]. Одна з версій виникнення ЛСВ *корчага* “предмет посуду” зближує його з рос. *корча* “стовбури дерев” [ЕСУМ: 3, 46]. Найменування *корець* та похідні від нього також пов’язані з матеріалом (корою) [ЕСУМ: 3, 16-17]. Внутрішня частина кори дерев як матеріал для виготовлення предметів посуду актуалізується в номінації *лубок* [ЕСУМ: 3, 296-297].

Мотиваційна ознака матеріалу реалізується і в запозиченнях з інших мов. Зокрема українське найменування *барило* є запозиченням лат. *barilla*, яке в свою чергу походить від іберійського *barro* “бруд, глина” [ЕСУМ: 1, 143]. Українське *баклага* пов’язується з тюркським “обрубок деревини” [ЕСУМ: 1, 120]. Англійська назва *jar* є запозиченням через французьку мову від арабського “глиняний” [CED]. Із глиноземним матеріалом пов’язана і номінація *tureen* “велике блюдо”, що походить від латинського *terra* “земля” [EDEL: 632].

Модель “розмір – посуд такого розміру”. Однією з якісних характеристик будь-якого артефакту є його розмір. Тому,

розглядаючи номінації посуду, що є позначеннями конкретних матеріальних об'єктів певного розміру, ми вважаємо доцільним виділити в зазначеному слоті метонімічну мотиваційну модель “розмір – посуд такого розміру”. Ю. Д. Апресян називає такі значення параметричними (тобто такими, що характеризуються високим ступенем властивості за даним параметром), відносячи до них просторові характеристики об'єкта [Апресян 1995: 203].

До цієї моделі ми відносимо номінації, які мотивовані загальними характеристиками об'єкта: величина, довжина, висота і т. п. Розмір в розумінні кількості, яку вміщує предмет, ми вважаємо доцільним виділити в окрему модель, яка буде розглянута нижче.

В англійській мові в основу категоризації та найменування більшості подібних об'єктів покладено їх опозицію як предметів маленького – великого розміру. Номінації *wee* “невелика чашка, склянка” (діал. “невелика кількість” [EDD: 6, 419]; *kit* “маленька миска” (від діал. *kit* “щось невелике”) [EDD: 3, 457]; *miniature* “дуже маленька пляшка віскі чи іншого напою” [CED]; *tot* “невелике вмістище для пиття” (від діал. *tot* “дрібничка”) [EDD: 6, 200; GDAH: 141]; *trinket* “невелике вмістище для пиття” (від діал. *trinket* “дрібничка”) [EDD: 6, 238] протиставляються таким номінаціям, як *magnit* “винна пляшка, що вміщує еквівалент двох стандартних пляшок” [CED]; *doubler* “велике блюдо” (актуалізація подвійного розміру) [GDAH: 38; GWPC: 29]; *whumper* “тарілка, яка вміщує достатньо їжі на двох осіб” (від *whumper* “будь-який предмет великого розміру для свого класу”) [EDD: 6, 482]. Проміжну позицію між “великими” та “маленькими” займають номінації, що базуються на ознаці середнього розміру: *middie* “склянка чи пляшка, що вміщує 285 мл пива” [CED]; *half-bottle* “пляшка в половину стандартного розміру” [CED]. Окрім опозиції “великий – маленький”, основою для найменування може стати довжина, висота об'єкта. Довжина предмета в англійській мові експлікується в назві *yard* “умістище в формі рогу довжиною в ярд” [CED]. Висота актуалізується в складеній номінації *tall glass* “висока коктейльна склянка”, що протиставляється в даному випадку склянці звичайного розміру.

В українській мові довжина предмета актуалізується в словотвірних дериватах *довжинка* “висока посудина” [МСГГ: 49]; *довжанка* “високий глечик для молока” [ВТССУМ]. Величина об'єкта як ознака номінації експлікується також у назві *махітка* “малий горщик” [ВТССУМ], що співвідноситься з кількома англійськими

назвами (*wee, kit, miniature, tot, trinket*). Українські найменування *півмесок, полумесок* “тарілка” [МСЗГ: 184] мають ознакою номінації половинний від звичайного розмір предмета посуду і корелюють з англійською назвою *half-bottle*.

Зазначимо, що величина предмета посуду може бути експлікована і суто морфологічними засобами – за допомогою суфіксів, що надають слову зменшувальний чи збільшувальний характер. Оскільки детальне вивчення особливостей афіксального словотвору не є метою цієї роботи, наведемо лише декілька прикладів такої зміни значення, які зафіксовані в діалектних словниках як окремі номінації. Назва предмета посуду більшого розміру ніж звичайний реалізується в найменуванні *стаканяра* “велика склянка”, суфікс *-яр-* при цьому надає слову ще й пейоративного характеру [СЗГ: 2, 170]. Зменшувальні суфікси є більш різноманітними: *-ин-, -ок-, -ятк-, -чик-, -ик-*. За допомогою наведених суфіксів утворюються деривати *мищина* “маленька миска” [МСГГ: 102]; *флящина* “пляшечка” [СБГ: 2, 331]; *кітлик* “малий казанок” [МСГГ: 79]; *килішок* “чарка” [СБГ: 1, 348]; *кубашок* “менша кварта” [СЗГ: 1, 261]; *горнятко* “маленький горщик” [СЗГ: 1, 103]; *мисятко* “маленька миска” [СБГ: 1, 441]. В англійській мові серед номінацій посуду також існують зменшувальні форми, наведемо номінації, які зафіксовані в словниках як окремі одиниці: *coggy* “невелике вмістище для пиття” (від *cog* “умістище”) [EDD: 1, 693]; *tinny* “невелика чашка” (від *tin* “чашка”) [EDD: 6, 158]; *bowley* “невелика миска” [EDD: 1, 366]; *kitty* “невелика чашка” (від *kit* “чашка”) [EDD: 3, 457]; *pipkin* “горщик, мисочка” (зменш. від *pipe* “барильце”) [CED]; *rannikin* “каструлька” [CED].

Модель **“форма – посуд такої форми”**. Прикладами такої моделі в українській мові є номінації *пласка* “пласка пляшка” [ВТССУМ]; *пласкун* “глиняний горщик заввишки 3 1/2 - 5 вершків” [ВТССУМ]; *круглянча* “маленький круглий горщик” [ВТССУМ]; *кружок* “піднос” [МСГГ: 88].

В англійській мові модель “форма – предмет” простежується при етимологічному аналізі номінацій із непрозорою внутрішньою формою: *dish, stoup*. Назва *dish* походить від латинського *discus* “кільце” [CED] і співвідноситься з українським *кружок*. Кругла форма об’єкта актуалізується і в найменуванні *bowl*, яке виводиться від давньоанглійського *bolle* “куля” [EDEL: 73]. Назва *stoup* “умістище для святої води” етимологічно пов’язана з прикметником *steep*

“крутий, опуклий” і, вочевидь, використовує форму предмета як мотиваційну ознаку [CED]. В українській мові серед десемантизованих номінацій форма як мотиваційна ознака реалізована в назвах *баняк, банка, банька* і т. п., які етимологічно пов’язані зі словом *баня* через перенесення *баня – ванна – опукла форма – опуклий предмет* [ЕСУМ: 1, 136]. Опуклість предмета посуду (за однією із версій) актуалізується і в запозиченні з польської мови *лембик* “горщик”, яке виводиться від латинського *imbo* “опуклість” [ЕСУМ: 3, 219].

Модель **“колір – посуд такого кольору”**. У регіональних діалектах англійської мови колірні характеристики актуалізується в найменуваннях *brown* “великий глиняний глечик” [EDD: 1, 417]; *blue* “глечик” [EDD: 1, 311]. Українськими колірними номінаціями виступають назви горщиків *чорнисько* [СБГ: 2, 375]; *сивуляк* [ВТССУМ]. Автори етнографічного довідника “Українська минушина” зазначають, що кераміка різних регіонів України відрізнялась кольором. Для Поділля, наприклад, було характерно вогненно-червоне тло, на Полтавщині – червоний колір. Волинські вироби відзначались сірим та чорним кольорами (з домішками окисла заліза в глині) і відповідно мали найменування *сиваки* [УМ: 56].

Модель **“вартість – посуд такої вартості”**. Така модель, на нашу думку, також належить до слоту предметного фрейму “посуд є такий”, оскільки характеризує об’єкт з огляду на таку атрибутивну характеристику, як вартість. В обстежених нами словниках української літературної мови та регіональних діалектів не вдалося знайти номінацій, які б актуалізували вартість як ознаку найменування. Тому можемо припустити, що номінації англійської мови *bob* “глечик, що коштує один шилінг” (діал. *bob* “шилінг”) [GHWP: 9]; *joeu* “невелика склянка ціною чотири пенси” (діал. *joeu* “дрібна монетка”) [EDD: 3, 374]; *half-piece* “монета; горщик, що має таку ціну” [EDD: 3, 27] є лакунарними стосовно української мови. Щодо вартості посуду в українському побуті, зазначимо звичай, згідно з яким гончарський виріб при натуральному розрахунку коштував стільки зерна, скільки він міг у себе вмістити [УМ: 56].

Моделі **“час – посуд, що вживається в цей час”** та **“місце – посуд, який вживається (зроблений) в цьому місці”**. В англійській мові номінаціями предметів посуду, що пов’язані з часом їх використання є *twelve, half-moon flask, harvest-bottle, jounting-bottle*. Найменування *twelve* пов’язує предмет посуду з точним часом,

коли він використовується: “чашка, з якої п’ють чай опівдні” [EDD: 6, 281]. У номінації *harvest-bottle* актуалізується назва процесу збору врожаю, тобто це “пляшка, яку беруть з собою в поле під час збору врожаю” [EDD: 3, 74]. Композита *jounting-bottle* включає в себе складову *jounting* “подорож” і визначається як “фляжка, яка використовується під час подорожі” [EDD: 3, 351]. Назва *half-moon flask* пов’язана з діяльністю контрабандистів. Оскільки контрабандні перевезення здійснювались головним чином вночі, відповідно і найменування вмістища (фляжки) вказує на час її використання – під місячним світлом [EDD: 3, 27].

Метонімічна модель “місце – посуд, який вживається (зроблений) в цьому місці” в англійській мові представлена номінаціями *jedburgh* [EDD: 3, 355], *winchester* [CED], *demijohn* [EDEL: 799]. Найменування *winchester* та *demijohn* є назвами пляшок, ознакою номінації в яких виступають назви міст, де вони вироблялись (відповідно англійське Winchester та перське місто Damaghan, яке славилось своїми скляними виробами). Номінація *jedburgh* пов’язана з особливим видом судових засідань (*jedburgh trial*). Глечик, який використовувався під час такого судового розгляду як одиниця вимірювання, отримав свою назву від місця використання. В археології типовим є називання типу кераміки за місцем виробництва: *Stamford ware*, *Surrey ware*, *York ware*, культура пшеворського посуду [DA: 301, 309, 344].

Модель “частина – ціле”. В англійській мові зазначена модель реалізується в найменуваннях, що пов’язані з предметами посуду, які мають ручку: *lug* “глечик з ручкою” (від діал. *lug* “вухо”) [EDD: 3, 687]; *handle* “блюдо, миска з ручкою” [EDD: 3, 48]. Довга шийка (як частина пляшки) актуалізується у назвах *longneck* [CED], *craigie* “пивна пляшка з довгою шийкою” [EDD: 1, 767]. Клеймо, фірмовий знак виробника, як невід’ємна частина предмета, теж може стати ознакою номінації, яка реалізується в НП *brand* “кухонний посуд” [EDD: 1, 376]; *thumb-pot* “невелике вмістище для пиття з перпендикулярним заглибленням від пальця гончара” (така відмітка від великого пальця виробника на ще сирій глині слугувала свого роду клеймом, товарним знаком майстра) [GHWP: 94].

Декоративна прикраса предмета посуду стає основою для отримання назви в номінаціях *tappet* “каструля з зображенням курки на кришці” (від діал. *tappet* “курка”) [EDD: 6, 32]; *greybeard* [DSD: 50], *beardie* [EDD: 1, 208] “велика чашка, на якій була зображена людина

з бородою”; *toby* “пивна кружка чи глечик у вигляді повного чоловіка” [CED]. Зазначимо, що ці назви яскраво відображають традиційний побут народу. Англійське *toby* “пивна кружка” походить від імені героя вірша 18-го століття, який ніби випив 2000 галонів пива. Цей вірш був настільки популярним, що пивні келихи виготовляли у формі повного чолов’яги в трикутному капелюсі. Подібною до попередньої є номінація *greybeard*, в цьому випадку на келиху був зображений сивобородий старійшина. У семантиці лексеми *graduate* відбувається зрушення від вихідного значення “градування” до значення “вмістище з градуванням, розміткою”, де розмітка розглядається як частина такого вмістища, що стає основою метонімічного перенесення [CED]. Аналітичні номінації *footed tumbler* [АВВУУ], *faceted glass* [АВВУУ] також є метонімічними по суті, зазначаючи частину предмета, що є загалом непритаманною таким об’єктам. Так, *footed tumbler* “бокал з ніжкою” протиставляється назві *tumbler*, що за усіма словниковими визначеннями є “бокалом без ніжки”. Найменування *faceted glass* “склянка з гранями” протиставлене звичайній прямій склянці. Зазначимо також археологічний тип кераміки в південній Англії *grape cup*, який отримав назву через глиняні кульки на боках, що були стилізованим зображенням винограду [DA: 133]. Частина як ознака актуалізується і в назвах *pedestal beaker* “чашка із великою ніжкою”; *knight jug* “середньовічний глек із барельєфним зображенням лицарів”; *parrot beak jug* “глек, прикрашений зображенням птаха з великим дзьобом” [DA: 235, 167, 234].

В українській мові модель “частина – ціле” актуалізується в номінаціях *плетеник* [СПГ: 164], *поплетник* [СБГ: 2, 114], *плетянка* [СЗГ: 2, 54] “обплетений бутель”, які мотивовані плетінням як частиною об’єкта. Серед інших найменувань зазначимо *гранчак* “склянка із боковими гранями” (пор. англ. *faceted glass*) [ВТССУМ]; *носатка* “посудина з довгим носиком, що формою нагадує чайник” [ВТССУМ]; *стовбун* “високий горщик із прямими вінцями” [ВТССУМ]; *черепок* “невеликий, старий, надбитий, низької якості горщик, чашка, миска” [ВТССУМ]; *щербан* “горщик із дефектом” [МСГГ: 231]; *щербинча* “горщик із пощербленими краями” [ВТССУМ]; *крапельниця* “пляшечка з пристосуванням у шийці для відрахування крапель” [ВТССУМ]. Назва *ушат* “великий цебер з двома вушками” (пор. *ушата корзина* “корзина з двома вушками”) [СПГ: 221] корелює з англ. *lug*. Опозицією до посуду з вушками в

народній свідомості є посуд без ручки. Свідченням цього є номінації *ладишка*, *гладьшка*. Етимологічний аналіз зазначених назв доводить їх походження від праслов'янського **laty* “глиняний” чи як контамінацію слів “глек” і “гладкий” [ЕСУМ: 1, 519]. Носіями мови такий референт категоризується як “гличик без ручки” [СЗГ: 1, 91, 275]. Відсутність вушка як диференційна ознака, на нашу думку, дозволяє говорити про належність такого називання до мотиваційної моделі “частина (її відсутність) – ціле”.

Семантична деривація, зокрема метонімічне перенесення, є джерелом номінації предметів матеріальної культури в обох досліджуваних мовах. Перспективою подальшого дослідження є виявлення інших напрямків семантичної динаміки та залучення до аналізу інших лексико-тематичних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Апресян Ю. Д.* Избранные труды : В 2 т. / Юрий Дереникович Апресян. – М. : Школа “Языки русской культуры” : “Вост. лит.” РАН, 1995. – Т.1: Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – 472 с.
- Арутюнова Н. Д.* Метонимия / Н. Д. Арутюнова // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [Гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Большая Российская энциклопедия, – 2-е изд., 1998. – С. 300-301.
- Арутюнова Н. Д.* Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с. – (Язык).
- Коваленко І. Д.* Індоевропейські корені на позначення непрямого руху з кореневим архетипом (s)ker(t)- та їх рефлексії : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Ірина Дмитрівна Коваленко. – К., 2001. – 237 с.
- Barcelona A.* Metonymy / A. Barcelona // Strazny Ph. Encyclopedia of Linguistics. – New York : Fitzroy Dearborn, 2005. – P. 680-682.
- Panther K.-U.* Metonymy / K.-U. Panther, L. Thornburg // Geeraerts D. The Oxford handbook of cognitive linguistics. – Oxford : OUP, 2007. – P. 236-264.
- Radden G.* Towards a theory of metonymy / G. Radden, Z. Kovecses // Metonymy in language and thought. – Amsterdam : John Benjamins, 1999. – P. 17-59.

Ruiz de Mendoza Ibanez F. The role of mappings and domains in understanding metonymy / F. Ruiz de Mendoza Ibanez // Barcelona A. Metaphor and metonymy at the crossroads : A cognitive perspective. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2000. – P. 109-132.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

- ВТССУМ* – Великий тлумачний словник сучасної української мови. – [Електронний ресурс] // АВВУУ Lingvo 12 [Електронний ресурс] : електронний словарь. – 4,7 Gb. – АВВУУ Software, 2006. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги : Pentium ; 32 Mb Ram ; Windows 98, 2000, XP. – Назва з контейнера.
- ГГ* – Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів : Обласна книжкова друкарня, 1997. – 232 с.
- ЕСУМ* – Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1982 – 2006. – Т.1. – 1982. – 634 с. ; – Т. 2. – 1985. – 573 с. ; – Т. 3. – 1989. – 552 с.
- МСГГ* – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород : Ужгородський нац. ун-тет, 2005. – 266 с.
- МСЗГ* – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк. // Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць / [ред. кол. І. Г. Матвіяс, П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипка]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 62-267.
- СБГ* – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / Михайло Йосипович Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1. – 1984. – 496 с. ; – Ч. 2. – 1984. – 516 с.
- СЗГ* – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Григорій Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. – 2000. – XXIV + 354 с. ; – Т. 2. – 2000. – 458 с.
- СПГ* – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / Панас Силович Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
- УМ* – Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник. – [2 вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін]. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
- АВВУУ – Lingvo 12* [Електронний ресурс] : електронний словарь. – 4,7 Gb. – АВВУУ Software, 2006. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги : Pentium ; 32 Mb Ram ; Windows 98, 2000, XP. – Назва з контейнера.

- CED* – Collins English Dictionary. – [Електронний ресурс] // АБВУД Lingvo 12 [Електронний ресурс] : електронний словарь. – 4,7 Gb. – АБВУД Software, 2006. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги : Pentium ; 32 Mb Ram ; Windows 98, 2000, XP. – Назва з контейнера.
- CEDD* – Gepp E. A contribution to an Essex dialect dictionary / E. Gepp. – London : Routledge, 1891. – 80 p.
- DA* – Kipfer B. A. Dictionary of artifacts / B. A. Kipfer. – Oxford : Blackwell Publishing, 2007. – 346 p.
- DSD* – Parish W. D. A dictionary of the Sussex dialect / W. D. Parish. – Lewes : Farncombe, 1875. – 148 p.
- EDD* – Wright J. The English Dialect Dictionary : 6 vol. / J. Wright. – London : Published by Henry Frowde, 1898 – 1905. – Vol. 1. – 1898. – 864 p. ; – Vol. 3. – 1902. – 698 p. ; – Vol. 6. – 596 p. + Supplement. – 179 p.
- EDEL* – Skeat W. An etymological dictionary of the English language / W. Skeat. – Oxford : Clarendon Press, 1888. – 844 p.
- GDAH* – Easter A. A glossary of the dialect of Almondbury and Huddersfield / A. Easter. – London : Trubner, 1883. – 152 p.
- GHWP* – Cope W. A glossary of Hampshire words and phrases / W. Cope. – London : Trubner, 1883. – 104 p.
- GWPC* – Dickinson W. A glossary of words and phrases pertaining to the dialect of Cumberland / W. Dickinson. – London : Trubner, 1878. – 135 p.
- GWUC* – Courtney M. A. Glossary of words in use in Cornwall / M. A. Courtney, T. Q. Couch. – London : Trubner, 1880. – 109 p.

Константинова О.В.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ І ПРОЦЕСИ ДЕТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЇ АНГЛІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ФІНАНСОВИХ ТЕРМІНІВ

1. Вступ

Вивчення динамічних процесів семантичної деривації не втрачає своєї актуальності в сучасних лінгвістичних дослідженнях, оскільки вони відіграють значну роль у формуванні й зміні мовної картини світу. Семантична деривація вважається найбільш продуктивним способом збагачення словникового складу будь-якої сучасної мови в порівнянні з іншими видами семантичних змін.

У вузькому розумінні семантичну деривацію розглядають як причину регулярної багатозначності лексичних одиниць і представляють як динамічну модель багатозначності. Лінгвісти “прирівнюють, у семантичному плані, співвідношення між двома значеннями багатозначного слова до співвідношення між словом і його слотовірним дериватом: семантична деривація постає як окремий вид звичайної лексичної деривації – словотворення”. З цієї точки зору цікавою є думка про те, що семантична деривація відрізняється від словотворення лише тим, що не потребує формальних показників. Адже одне і те саме семантичне відношення може бути в одній мові словотворенням, а в іншій – семантичною деривацією [Падучева 2004: 148].

Завдання семантичної дериватології, на думку Н. Тропіної, насамперед, “полягають у тому, щоби інтегрувати отримані семасіологією й ономасіологією знання про процеси вторинної номінації – семантичну деривацію, та, використавши значні досягнення сучасної теорії номінації, семасіології і дериватології (особливо найбільш розвиненої морфологічної), створити теорію породження й, одночасно, динамічного стану мовних знаків цього типу” [Тропина 2009: 3].

Сучасні дослідження семантичної деривації як лінгвістичної універсалії в межах когнітивної лінгвістики ставлять за мету описати типи або способи переходу від одного значення до іншого, причому вважається, що вони однакові для будь-якого мовного рівня – лексичного, словотвірного тощо, – оскільки на цих рівнях задіяні спільні семантичні механізми [Рахилина 2002: 384].

Досить актуальним є вивчення видів та способів семантичних змін термінологічних одиниць як окремих мов так і в зіставному аспекті, адже термінологія будь-якої розвиненої мови – найпродуктивніший прошарок лексики з точки зору появи нових слів (термінів) та нових ЛСВ. Взаємодію загальнолітературної та термінологічної лексики прийнято описувати в термінах “термінологізації” (утворення нових термінів із загальноновживаних слів шляхом спеціалізації значення), “транстермінологізації” (перехід термінів в іншу спеціалізовану галузь, утворення термінологічних омонімів), або “детермінологізації” (повернення термінологічних одиниць до загальноновживаної лексики уже зі зміненним, розширеним значенням), основою яких, на думку багатьох дослідників, є процеси семантичної деривації.

Питання термінологічної семантичної деривації розроблялися в працях А. Д'якова, Ю.А. Зацного, В.М. Лейчика, Г.П. Мацюк, Т.І. Панько, В.М. Русанівського, А.В. Суперанської та ін.

Метою нашої розвідки є вивчення способів семантичних змін в англійській та українській мові, спричинених детермінологізацією фінансових термінів, тобто розширенням їхнього лексичного значення; завданнями статті є порівняти особливості процесів детермінологізації фінансових термінів в англійській та українській мовах.

2. Виклад основного матеріалу

Детермінологізація – функціональне розширення значення термінів і їх перехід у систему загальнонародної мови – залишається одним із найменш вивчених процесів семантичної міграції термінолексики. Насамперед, досі не визначені ступінь та масштаби такої міграції.

Традиційно вважається, що у процесі детермінологізації семантика терміна змінюється в кілька етапів: спочатку спеціальна одиниця втрачає свою системність і однозначність, і у неї з'являються не зареєстровані раніше прагматичні властивості, тобто виникає нове слово з термінологічним значенням, яке потребує вже не чітко окресленої дефініції, а тлумачення [Суперанская 1989: 133–134].

Якщо врахувати, що термінологічні одиниці в плані вираження не відрізняються від загальнолітературних слів (мають спільний з ними мовний субстрат за визначенням В.М. Лейчика), й у першу чергу терміни – це функціональні одиниці мови, а не структурні, то у процесі детермінологізації необхідно врахувати етап зміни сфери функціонування термінів. Більш деталізований процес міграції вузькофахової термінології до складу загальнонаціональної лексики дослідники представляють наступним чином: 1) часткова втрата термінологічного характеру через уживання терміна в неспеціалізованих (публіцистичних, художніх) текстах; 2) оформлення терміна як загальноновживаного слова літературної мови і його фіксація у словниках у цій новій якості, коли спеціальне, наукове значення терміна зводиться до мінімуму, а за частотністю вживання на перший план виходить вторинна номінація; 3) закріплення за детермінологізованим терміном великого стилістичного потенціалу, коли він використовується як основа подальшої семантичної деривації в мові [Сизонов 2010].

Загалом, дослідники пропонують розрізняти два основних етапи міграції термінолексики, що відбуваються один за одним і віддзеркалюють неоднорідність процесу переходу термінів у загальноновживану лексику, – деспеціалізацію і власне детермінологізацію. Деспеціалізація – це проникнення терміна у нефаховий текст при збереженні свого основного значення, коли змінюється лише сфера функціонування терміна; детермінологізація – це міграція спеціальної лексеми при розширенні семантичного обсягу терміна і утворення нового нетермінологічного значення [Аникин 2010].

Тексти публіцистичного стилю, які, зокрема, часто фіксують лексичні інновації розмовного стилю, є одним із шляхів проникнення спеціалізованої лексики до складу загальнономовних одиниць, тому критерієм відбору одиниць досліджуваного матеріалу в цій статті є їхнє функціонування у публіцистичних текстах і одночасно фіксація у словниках фінансової термінолексики або загальнономовних словниках із позначкою, що відносить їх до фінансово-економічної сфери.

За нашими спостереженнями, зі зміною сфери функціонування терміна перш за все втрачається його чітка співвіднесеність із вузькоспеціалізованим поняттям та нейтральність, і він набуває оцінної конотації, здебільшого оцінно-негативного відтінку.

Наприклад, у наступних прикладах спостерігаємо розширення значення терміна, втрату дефінітивної функції. Англ.: *And people talk about term limits and, you know, no **budget**, no pay, and all that kind of stuff* [ССАЕ]. Бачимо, що термін *budget* деспеціалізується, і відбувається спрощення його семного складу за метонімічною моделлю “грошове вираження доходів і видатків” – “кількість грошей у розпорядженні”: “an estimation of revenue and expenses over a specified future period of time and is usually compiled and re-evaluated on a periodic basis” [IFD] – “the amount of money you have available to spend” [CDO]. Укр.: *Доходить до публічних акцій протесту з вимогою провести незалежний **аудит** якості й безпеки препарату* [КТУ]. *Трамп намагається більш прагматично переосмислити роль США у світовій політиці, проводить **аудит** можливостей і ризиків* [КТУ]. Дефініція фінансового терміна *аудит* – “контроль якості управлінських рішень з позиції ефективності витрачання бюджетних коштів, спрямованих на виконання бюджетних програм, та доцільності їх використання” [СФПТ] – свідчить, що деспеціалізація цієї одиниці відбувається за метафоричною моделлю “перевірка показників фінансової звітності” – “перевірка фізичних характеристик якості, аналіз ситуації тощо”.

Наступні приклади демонструють окрім семантичного розширення додаткові експресійно-оцінні відтінки значення. Англ.: *You should name it this, sir. You should call it the President Obama **tax** on success* [ССАЕ]. *The Clinton plan doesn't work. We've never **taxed** ourselves into prosperity. It's – it's about time to slow it down* [ССАЕ]. *Mr. President, can you name for me one country that's **taxed** itself into prosperity?* [ССАЕ] – у наведених прикладах контекст сприяє тому, що термінологічні одиниці реалізують основну сему “податок”, “оподатковувати”, водночас набуваючи негативної конотації “надмірний податок”, “оподатковувати надмірно, не сприяти чомусь”. Порівняймо в українській мові: *Отримали ... немалі **бюджети** на публікацію джінси* [КТУ] – зі зміною сфери функціонування відбувається спрощення семного складу терміна *бюджет* (“грошове вираження збалансованого розпису доходів і видатків держави, адміністративно-територіальної одиниці, підприємства, установи за певний період” [ПЗО]), який у цьому контексті має значення “кошти, виділені на певні цілі” і набуває негативної конотації, виражаючи ставлення автора до події. *Адже нічого спільного з реформами у запропонованих ініціатив немає, вони мають виключно*

фiскальний характер, підвищують податкове навантаження практично для всіх галузей, а також фізичних осіб [КТУ] – **фiскальний** у межах вузькофахової термінології має значення “той, що стосується інтересів державної скарбниці (казни), зокрема пов’язаний зі збором податків, накопиченням фінансових ресурсів держави” [ПЗО]; у нефаховому мовленні лексема набуває негативно-оцінної конотації “надмірний, обтяжувальний”, протиставляючи державу і населення.

Найвищий ступінь детермінологізації англійських та українських фінансових термінів – процес утворення нових, нетермінологічних значень – часто поєднаний із емоційно-експресивною конотацією. Якщо, згідно з відомим висловом, “семантика *терміна* не належить окремій мові, а формується в області спеціального знання” [Суперанская 1989: 107], тобто не залежить від мовного вираження, то детермінологізація, на нашу думку, вивільняє зі спеціалізованої лексеми потенціал мовного субстрату, який особливо яскраво проявляється в підвищені експресивності й образності лексичної одиниці. В цьому аспекті українська та англійська мови демонструють відмінні тенденції щодо семантичної деривації.

Так, наприклад, лексема *tax* і похідні від неї в розмовному стилі англійської мови розвивають наступні метафоричні емоційно-експресивні значення: “переплачувати” – *Walmart has beer for 10 dollars a 18 pack. The gas station down the street has same 18 packs but for 20 dollars, there for they are **taxing** at the gas station. There the items are “**taxed**”* [UD]; “красти, відбирати щось у когось” – *Javier **taxed** Mike’s unix book, and Mike kicked Javiers ass for being a **taxer*** [UD]; *Dam, someone broke into my house last night and **taxed** my T.V.* [UD].

Англійська лексема *budget*, детермінологізуючись, актуалізує лише одну сему – “expenses” і розвиває значення “економія”, “бідність”, “щось старе, дешеве”: *Now that I bought a new Porsche, looks like I’m gonna have to be on a **budget** for the next 6 years* [UD]; – *Hey, buy me a beer? – Sorry, **budget** bro* [UD]; *No wonder she calls you a **budget**. You always lookin’ to get something extra* [UD]; *Did you see his bike? **Hahaha**, that thing was **budget** like, it only had one tyre* [UD].

У наступному прикладі детермінологізована лексема означає “багатий коханець / коханка”: *My **finance** paid for my car* [UD]. Отже, бачимо, що англійські терміни активно утворюють нові експресивні значення в розмовному стилі за допомогою семантичної деривації.

На відміну від англійських фінансових термінів, українські термінологічні одиниці цієї фахової галузі, виходячи за межі спеціалізованої сфери, демонструють іншу тенденцію: експресивна конотація у них є наслідком семантичного переосмислення слова, показником якого виступає словоскладання або афіксація.

Наприклад, афіксація виводить лексичну одиницю зі складу термінолексики і надає іронічного, зневажливого забарвлення із значним ступенем пейоративності: *БезПДВшній* “продавець людям” почне вимагати від них не податкової накладної, а зниження ціни на суму цього ПДВ [СНУ]; *Добре знає підполковник КГБ “бізнесючу”* породу, цю специфічну ментальність [СНУ]; *ОК, нехай під якісь невеликі відсотки державі (яка тут ні до чого), зі штрафами (можливо, драконівськими) за несвоєчасне повернення грошей у свою ж ПДВшницю, але щоб можна було з цими грішми хоч якось працювати!* [СНУ].

За допомогою словоскладання в українській мові утворюються аксіологічні номінації, де поєднання основи терміна із іншою основою, яка має негативний зміст, закріпленій у денотаті, сприяє появі образної й експресивної одиниці: *Словолюбні урядники терпіли пресу і навіть трохи гамували свої “бюджетоосвоювальні” апетити* [СНУ]; *“Податкогейт”, бюджет і МВФ* (назва статті)[СНУ]; *Податково-реформена епопея: немає межі недосконалості* (назва статті) [СНУ]; *Бюджетмен і Хабармен. Як креативить влада* (назва статті) [СНУ]; *В Україні продовжується банкопад* [СНУ].

3. Висновки

Фінансова термінологічна лексика сучасної англійської та української мов активно детермінологізується за допомогою процесів семантичної деривації. Явище детермінологізації висвітлює такі важливі тенденції як демократизація мови, що проявляється в підвищенні експресивності, образності, й інтелектуалізація, яка полягає в асиміляції термінів загальнолітературною мовою. Фінансові терміни в іншому функціональному середовищі зазнають якісних перетворень, адже вони демонструють різну кількість понятійних ознак, які реалізуються в різних контекстах, а також появу у терміна емоційно-експресивних конотацій.

Різниця між мовами полягає в тому, що процеси семантичної деривації при детермінологізації фінансових термінів активно проявляються в англійській мові як на етапі деспеціалізації термінів, так і на етапі власне детермінологізації – утворення нових

нетермінологічних значень із емоційно-експресивною конотацією; в українській мові найвищий ступінь детермінологізації характеризується появою нових одиниць, утворених афіксальним способом або словоскладанням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Аникин Ю.В.* Детермінологізація англійської економічної термінології (лінгвокультурний і функціональний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Ю.В. Аникин. – Самара, 2010. – 26 с.
- Д'яков А.С.* Основи термінотворення: Семантичний та соціолінгвістичний аспекти / А.С. Д'яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. – Київ : Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 218 с.
- Лейчик В.М.* Терминоведение: Предмет, методы, структура / В.М. Лейчик. – Изд. 4-е. – Москва : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – 256 с.
- Падучева Е.В.* Динамические модели в семантике лексики / Е.В. Падучева. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
- Панько Т.І.* Українське термінознавство / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
- Рахилина Е.В.* Основные идеи когнитивной семантики / Е.В. Рахилина // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой и И.А. Секериной. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 370–389.
- Сизонов Д.Ю.* Детермінологізація медичної лексики в медійному дискурсі / Д.Ю. Сизонов // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2010. – Вип. 20. – С. 149–156. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/aryl_2010_20_16
- Суперанская А.В.* Общая терминология: Вопросы теории / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 246 с.
- Тропина Н.П.* Мультипарадигмальный подход к исследованию семантических процессов в лексике / Н.П. Тропина // Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія “Лінгвістика” : зб. наук. праць. – Вип. X. – 2009. – С. 84–89.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

- КТУ* – Корпус текстів української мови. – Режим доступу : <http://www.mova.info/corpus2.aspx>
- ПЗО* – Податки, збори, обов’язкові платежі. Термінологічний словник / Укладачі А.Г. Загородній, Г.Л. Вознюк. – Львів : Національний університет “Львівська політехніка”, 2003. – 192 с.
- СНУ* – Словотворчість незалежної України. 2012-2016. Словник / Укладачі А. Нелюба, Є. Редько; загальна редакція А. Нелюби. – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2017. – 460 с.
- СФПТ* – Словник фінансово-правових термінів / Заг. ред. В.К. Воронова. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Київ : Алерта, 2011. – 558 с.
- ССАЕ* – Corpus of Contemporary American English. – Mode of access: <https://www.english-corpora.org/coca/>
- CDO* – Cambridge dictionary online. – Mode of access: <https://dictionary.cambridge.org/>
- COD* – Concise Oxford Dictionary, The. – 10-th ed. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 1708 p.
- IFD* – Investopedia Financial Dictionary online. – Mode of access: <https://www.investopedia.com/dictionary/>
- UD* – Urban Dictionary, The. – Mode of access: <https://www.urbandictionary.com/>

**СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ
У БЛИЗЬКО- ТА ВІДДАЛЕНОСПОРІДНЕНИХ МОВАХ**

Кінашук А.В.

аспірантка

Рівненський державний гуманітарний університет

**СТРАТЕГІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ІРРАЦІОНАЛЬНОЇ
ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ
МОВАХ**

Постановка проблеми. Семантична деривація є об'єктом численних досліджень вітчизняних (Л.П. Кислюк, Т.М. Пархоменко, Г.В. Штомпель та ін.) та зарубіжних мовознавців (Г.І. Кустова, О.І. Ольховська, О.В. Падучева та ін.). Залучаючи матеріал споріднених та неспоріднених мов, такі дослідження ставлять за мету не лише схарактеризувати особливості збагачення лексичного складу мови, закономірності семантичного розвитку зіставлюваних мовних одиниць, а й з'ясувати специфіку когнітивної діяльності людини. Актуальність розвідки полягає в антропоцентричній тенденції мовознавчих досліджень споріднених та неспоріднених мов у сучасному мовознавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Авторські напрацювання дослідників вказують на поглиблений інтерес до вивчення впливу семантичної деривації на імплікаційну силу аргументних реалізацій (семантико-синтаксичних альтернацій) [Beavers 2010], лексичного формування нових слів за сталими комбінаціями (правилами) [Maskau 1979], семантичних зсувів та переносів у процесі творення евфемізмів [Мишутинская 2016], семантичної деривації з позиції когнітивної лінгвістики [Пархоменко 2012], семантичних змін у контексті історичної прагматики та дискурсивного аналізу [Traugott 2001].

Специфічні лексико-семантичні групи слів опинялися у полі зору науковців на предмет зіставного аналізу механізмів, стратегій та моделей семантичної деривації: перцептивна та ментальна лексика

в слов'янських, германських та романських мовах [Деменчук 2014; 2015], колористичні прикметники української, російської, німецької, англійської та французької мов [Дробаха 2008], лексико-семантична група “знання” в українській, російській, німецькій та англійській мовах [Штомпель 2009], англійські та німецькі терміни-композиції [Кислюк 2013], фітонімічна лексика в англійській та російській мовах [Таджибова 2015] та ін.

У руслі вивчення ірраціональної лексики як окремого тематичного класу слів здійснювали свої розвідки Ш.Р. Басиров, О.В. Деменчук, Б.Л. Іомдін, результатами напрацювань яких стали моделі та стратегії семантичної деривації дієслів ірраціонального розуміння [Іомдин 2002], дієслів розуміння [Басиров 2003], ірраціональної лексики [Деменчук 2017].

Здобутки науковців цього напрямку засвідчують актуальність зіставних розвідок та ресурсність лексичного матеріалу споріднених і неспоріднених мов на предмет аналізу окремих тематичних груп, що зумовлює новий аспект дослідження стратегій семантичної деривації прикметникової, дієслівної та прислівникової ірраціональної лексики.

Постановка завдання. Мета розвідки – схарактеризувати стратегії семантичної деривації ірраціональної лексики, зокрема прикметникової, дієслівної та прислівникової, в українській, англійській та німецькій мовах та з'ясувати динаміку розвитку семантичної парадигми названого класу слів у зіставному аспекті.

Поставлена мета досягається через розв'язання таких конкретних завдань:

- схарактеризувати модель прототипної ситуації прикметникової, дієслівної та прислівникової ірраціональної лексики обраних мов на основі наявних спільних семантичних компонентів;
- з'ясувати стратегії семантичної деривації досліджуваної лексики на матеріалі зіставлених мов;
- схарактеризувати моделі семантичної деривації ірраціональної лексики в українській, англійській та німецькій мовах;
- описати особливості розвитку семантичної парадигми прикметникової, дієслівної та прислівникової ірраціональної лексики у досліджуваних мовах;
- визначити перспективи подальших досліджень ірраціональної лексики в зіставному аспекті.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні семантичну деривацію трактуємо як процес утворення нового значення лексичної одиниці, в результаті якого формуються співвідношення, що об'єднують усі значення багатозначного слова. Лексична багатозначність (полісемія) можлива за умов застосування стратегій семантичної деривації. Під стратегією семантичної деривації розуміємо певний тип співвідношення між прямим номінативним та твірним значеннями лексичної одиниці, унаслідок реалізації яких відбувається власне деривація. У розвідці стратегії семантичної деривації представлені як засіб ідентифікації семантичних зсувів (переходів) між значеннями лексичної одиниці, які виникають у процесі деривації. Залежно від специфіки семантичних переходів, що визначають характер “перетворень” значень лексичних одиниць, виокремлюють чотири типи стратегій семантичної деривації: аргументну, компонентну, імплікативну (неметафоричні стратегії) та метафоричну аналогію [Кустова 2004: 55-58].

Суть аргументної стратегії полягає у просуванні ієрархічно “нижчих” аргументів прямого номінативного значення у “вищу” позицію у похідному значенні разом із компонентами тих самих аргументів. При цьому похідне значення виявляє іншу конфігурацію аргументів та їх компонентів (інший “внутрішній синтаксис”) та іншу комунікативною перспективу. У такий спосіб реалізуються різні позиції спостерігача (номінатора) щодо ситуації, яку представляють пряме номінативне та похідне значення. Названу стратегію позиціонують як реалізацію внутрішньої метонімії, оскільки смислові зсуви у заданих умовах обмежено, як вважають, однією ситуацією [Ольховская 2015]. Компонентна стратегія співвідноситься з семантичними перетвореннями, у результаті яких виникає похідне значення, яке має власний набір аргументів і ролей, що відповідають новій ситуації (при цьому похідне значення запозичує деякі компоненти вихідного значення). Перетворення, реалізовані в межах імплікативної стратегії, базуються на зв'язку різних ситуацій або зв'язку компонентів тієї ж ситуації. Названу стратегію позиціонують як реалізацію зовнішньої метонімії, позаяк відбувається зміщення (предиката) на іншу, суміжну ситуацію. При цьому одна ситуація імплікує іншу. Виникнення метафоричної аналогії ґрунтується на умоглядній, концептуальній схожості обох ситуацій. Метафорична ситуація представлена як калька до фізичного зображення, де нематеріальні об'єкти (репліки, погляди, внутрішній стан) представлені як аналоги фізичних об'єктів, які людина “переміщує” [Ольховская 2015].

Указані стратегії віднаходять своє відображення в моделях семантичної деривації лексики. Під моделлю семантичної деривації розуміємо теоретичний конструкт, що відтворює семантичні зсуви (переходи) від вихідного до похідного значення лексичної одиниці.

У розвідці здійснено зіставний аналіз стратегій семантичної деривації ірраціональної лексики – семантичного класу слів, які позначають ті аспекти світосприймання людини, що не пов'язані з раціональним мисленням людини та виникають без участі розуму людини, пор.: укр. *ірраціональний* “якого не можна збагнути розумом; незбагнений” [СУМ]; англ. *irrational* “not endowed with reason” [FDF]; нім. *irrational* “vernunftwidrig, unvernünftig” [WB]; укр. *необдуманний* “зроблений поспішно, без достатнього обдумування, обмірковування; необачний, нерозсудливий” [СУМ]; англ. *Haphazard* “dependent upon or characterized by chance” [FDF]; нім. *gedankenlos* “achtlos, mit der Nuance bedenkenlos” [WB]; укр. *провіщати* “інтуїтивно (звичайно серцем) відчувати, передбачати те, що має відбутися” [СУМ]; англ. *divine* “to guess or know by inspiration or intuition” [FDF]; нім. *vorhersagen* “etwas aus göttlicher eingebung, aus dem gestirn, aus dem vogelgesang” [WB]; укр. *навмання* “без попереднього обдумування” [СУМ]; англ. *at random* “having no specific pattern, purpose, or objective” [FDF]; нім. *zufalls* “meinet es geschehe on gefehr und zufalls also” [WB].

Матеріалом дослідження слугували дібрані методом суцільної вибірки 123 прикметники (58 з української, 49 з англійської, 16 з німецької), 40 дієслів (16 з української мови, 13 з англійської мови, 11 з німецької), 58 прислівників (36 з української мови, 18 з англійської, 5 з німецької), що належать до семантичного класу ірраціональної лексики.

Аналіз стратегій семантичної деривації ірраціональної лексики передбачає опис моделі прототипної ситуації – конструкта, який характеризує природу (походження) похідних значень і те, як ці значення пов'язані. “Модель ситуації не лише постачає семантичний матеріал для похідних значень, а й забезпечує їх зв'язок і, тим самим, єдність багатозначного слова” [Кустова 2004: 40].

В основу моделі прототипної ірраціональної ситуації покладаємо єдність двох складників: характер вияву ірраціональної ситуації та характер учасників ірраціональної ситуації.

1. Характер вияву ірраціональної ситуації:

– локалізація ірраціональної ситуації (локалізаторами ситуації слугують вмістилища на зразок підсвідомості або органи, такі як:

серце, душа тощо), пор.: укр. *Сумнів був підсвідомий, але за мить стало ясно, звідки оця підозра прокинулася: усі речі довкола припали шаром пилу – мабуть, Псойс заборонив заходити до своїх покоїв, – а сторінка книги була чистісінька [КУМ];* англ. *This client seems to have a pattern of sabotaging the partnership and admits to subconscious fear of having his or her heart broken [BNC];* нім. *Ein solches Gefühl existiert mehr oder weniger unterbewußt in den Herzen der Leser literarischer Werke [DWDS];*

– тривалість вияву ірраціональної ситуації (ситуація виявляє себе, як правило, в короткотривалому часовому інтервалі, зведеного до ознаки миттєвості), пор.: укр. *Якось, коли вона ще не встигла сісти й вдивитись, у неї мимоволі імпульсивно вирвалось [КУМ];* англ. *Impulsively, suddenly feeling that nothing could worsen the ruins of hir existence, Zambia opened the door and went in [BNC];* нім. *Noch vor einem Monat beim Führer gewesen, welche Ruhe, welche Kraft, und wie er zuhören kann, und plötzlich ganz impulsiv, arbeitet immer bis in die Morgenstunden, dann hat er die Lösung, in ihrer Einfachheit so genial, daß keiner der Mitarbeiter darauf gekommen wäre [DWDS];*

– зумовленість виникнення ірраціональної ситуації (ситуація може бути зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками):

а) внутрішній чинник (спонтанність, довільність виникнення ірраціональної ситуації), пор.: укр. *Інколи він зупинявся на якомусь випадковому місці, що раптом з незнаних причин привернуло його увагу, й починав читати [КУМ];* англ. *Sometimes I just get random thoughts in my head, and these can happen at the worst possible times [BNC];* нім. *Man einigte sich auf eine zufällige Nachlässigkeit [DWDS];*

б) зовнішній чинник (подія, обставина, умова тощо, що призвели до виникнення ірраціональної ситуації), пор.: укр. *Певно, саме ця обставина й штовхнула доктора Гешке на нерозсудливий крок: забувши поради колег не втрутати в чужі справи, він погнався за мерзотниками, щоб всипати їм як слід [КУМ];* англ. *In the absence of such malice one would hope that this incident would be seen as thoughtless behaviour caused by inexperience and the exuberance of youth [Delves-Yates 2018];* нім. *Wenn der wahre Mensch einer ist, der Herr seiner Begierden bleibt und im Einklang mit der Natur vernünftig lebt, so liegt auf der Hand, daß der verstädterte Gesellschaftsmensch sich unvernünftig und unmenschlich verhält [DWDS];*

– результат вияву ірраціональної ситуації (подія, обставина, вчинок тощо як наслідок вияву ірраціональної ситуації), пор.: укр.

Павло унікав спогадів про напад ревнощів; намагався забути секунди приголомшливого прозріння, коли він незбагненим чином міг зазирати в чужі душі й передбачати події близького майбутнього [КУМ]; англ. *With regard to the war itself, Hitler's "sixth sense" ought to have enabled him to foresee that other countries would not simply bow down to German expansion* [BNC]; нім. *Ganz unabweisbar tritt zutage, wie wenig selbst die Nukleargewalt gegen die Unvernunft der großen und kleinen Machtmenschen auszurichten imstande ist und wie nahe uns deshalb die "beispiellosen Katastrophen" gerückt sind, die Albert Einstein so nachdrücklich vorausgesagt hat wie Gandhi* [DWDS];

– спосіб вияву ірраціональної ситуації (ірраціональна ситуація виявляє себе в формі певної схеми поведінки, в межах певної системи прийомів), пор.: укр. *Молода дівчина вгадала душею, як вгадують малі діти, що Василь каже правду, й злякалась* [КУМ]; англ. *But "thinking like a scientist" sooner or later involves greater autonomy, a bigger share of the decision-making: not simply discussing with the teacher and learning to guess from his facial expressions or other clues what the "right" answer might be* [BNC]; нім. *Und Madame erriet mit weiblichem Instinkt, daß es Krach im Büro gegeben hatte* [DWDS];

– ступінь вияву ірраціональної ситуації (ситуація засвідчує певну величину, інтенсивність свого вияву), пор.: укр. *Він нестямно любить цю жінку: її погляд, слова, думки, її безмежно рідне тіло, що вабить його і спалює* [КУМ]; англ. *One group of survivors is thrown life preservers, while another is frantically bailing out a sinking vessel* [OED]; нім. *Die Gewohnheitsgedanken und Reflexe sausten nun wesentlich hektischer und anscheinend orientierungslos durch den Gedankengang* [WB].

2. Характер учасників ірраціональної ситуації (основними учасниками ірраціональної ситуації є Експерієнцер – суб'єкт ірраціонального стану та Стимул – об'єкт ірраціонального стану).

– Експерієнцером може бути: особа, пор.: укр. *І професора Лобачова осяяла думка* [КУМ]; англ. *It dawned on me suddenly one day that there was a way out* [BNC]; нім. *Plötzlich fiel ihr ein, dass sie eine Verabredung hatte* [DUDEN]; група осіб, пор.: укр. *Дівчат зненацька осяяло* [КУМ], або організація, яка за суміжністю представляє групу осіб (колектив), пор.: укр. *Нині НТКУ осяяла ідея – перевести "Культуру" зі статусу самостійного гравця в стан залежного творчо-виробничого об'єднання* [КУМ]; англ. *The jump in share prices was comparable to yesterday's but the euphoria quickly ebbed*

away as it dawned on investors that – in terms of the immediate prospects – not much had changed and what had changed was not entirely for the better [BNC]; нім. *Auf einmal ist ihnen eingefallen, ob ich vielleicht in der Vakanz in die Volksschule gehen kann, der Herr Lehrer tut ihnen gewiß den Gefallen* [DWDS]; тварини, пор.: укр. *Здурілі ж ворони як спонтанно виявили до людей інтерес, так зненацька і втратили його* [КУМ]; *Pet psychologist Marti Miller told Animal Planet that both humans and dogs have a sixth sense* [Booth 2018]; нім. *Hunde verfügen über einen sechsten Sinn* [Schülke 2014];

– Стимул представлений різними типами інтелектуальних об'єктів: думка, пор.: укр. *Горобенко дивився на нього, а маленький вогник розтоплював йому вироблену вже в партії прихованість і сторожкість, навіював несподівані думки, зазирає у саму душу і викликає на щирість* [КУМ]; англ. *Let me expound upon a few spontaneous thoughts* [BNC]; нім. *Der bildhübsche Junge, der alle Gedankengänge spontan ins Ethisch-Idealistische kehrt, macht besten Eindruck* [DWDS]; рішення, пор.: укр. *Ти приймаєш рішення спонтанно* [КУМ]; англ. *The performer must make spontaneous decisions about what pose to strike and where to freeze the action* [BNC]; нім. *Nun, Sie konnten es nicht vorbestellen, weil Sie sich erst bei der Durchfahrt ganz spontan in das italienische Bergstädtchen verliebten und beschlossen, hier und nirgendwo anders Ihren Urlaub zu erleben* [DWDS]; відчуття, пор.: укр. *Асата ж довго проводжав її очима, дивуючись несподіваному відчуттю впізнавання-відчуження, яке лишила по собі ця жінка* [КУМ]; англ. *A lot of it has a spontaneous feel and that's why it's so good* [BNC]; нім. *Der Verfasser des "Nachrufs" hatte in Form eines inneren Monologs die allmähliche Entwicklung seiner Gedanken geschildert, die ihn von der ersten spontanen Gefühlsregung ("klammheimliche Freude") zur entschiedenen Ablehnung der Mordtat geführt hatten* [DWDS] тощо;

– Репрезентант – інкорпорований учасник, якому приписана роль форми вираження ірраціональної ситуації, пор.: укр. *"несподівано з'являтися, приходити (про думку, догадку)": Всіх разом осяла одна думка* [СУМ]; англ. *"fig. of ideas, facts, etc.: to begin to become evident to the mind": The idea that they had either feelings or rights had never dawned upon her* [OED]; нім. *aufblitzen "plötzlich in jemandes Bewusstsein auftauchen": Eine Idee blitzte in ihm auf* [DUDEN]. Репрезентантом ірраціональної ситуації є учасник "світло", інкорпорований в семантиці зіставляваних номінацій *осаяти / dawn /*

aufblitzen, пор.: укр. *осявати* “заливати, заповнювати сяйвом, світлом; освітлювати” [СУМ]; англ. *dawn* “to begin to grow light after the night” [FDF]; нім. *aufblitzen* “plötzlich blitzend, blinkend aufleuchten” [DUDEN].

У межах реалізації запропонованих семантичних компонентів схарактеризуємо стратегії семантичної деривації досліджуваної лексики, аналізуючи семантичні переходи від: а) “раціонального” до “іраціонального”; б) від “іраціонального” до “іраціонального”; в) від “іраціонального” до “нераціонального”. При цьому під “раціональним” розуміємо ситуації, чиї учасники керуються розумом (“раціо”), “іраціональним” – ситуації, не пов’язані з раціональним аспектом сприйняття навколишнього світу; “нераціональним” – всі інші ситуації, які не входять ані до “раціонального”, ані до “іраціонального” (емоційний стан, оцінка, ідентифікація тощо). Допоміжним засобом унаочнення результатів дослідження слугує таблиця 1 (див. нижче), яка відображає числову інформацію про досліджувані лексичні одиниці та відсоткове співвідношення продуктивності кожної зі стратегій у зіставлюваних мовах.

Таблиця 1
*Стратегії семантичної деривації іраціональної лексики
в українській, англійській та німецькій мовах*

Мови	Українська				Англійська				Німецька			
	А	К	І	М	А	К	І	М	А	К	І	М
Стратегії семантичної деривації	А	К	І	М	А	К	І	М	А	К	І	М
Дієслова	1 (6,25 %)	6 (37,5 %)	–	9 (56,25 %)	1 (7,7 %)	7 (53,8 %)	–	5 (38,5 %)	1 (9,1 %)	7 (63,6 %)	1 (9,1 %)	2 (18,2 %)
Прикметники	–	22 (38 %)	23 (39,7 %)	13 (22,4 %)	–	28 (57,1 %)	16 (32,7 %)	5 (10,2 %)	–	10 (62,5 %)	5 (31,25 %)	1 (6,25 %)
Прислівники	–	30 (83,3 %)	6 (16,7 %)	–	1 (5,6 %)	9 (50 %)	6 (33,3 %)	2 (11,1 %)	–	3 (60 %)	1 (20 %)	1 (20 %)
Продуктивність стратегії	0,9 %	52,8 %	26,4 %	20 %	2,5 %	55 %	27,5 %	15 %	3,1 %	62,5 %	8,75 %	12,5 %

Умовні позначення: А – аргументна стратегія, К – компонентна стратегія, І – імплікативна стратегія, М – метафорична аналогія

Прикладом реалізації аргументної стратегії слугує лексична одиниця *відчувати*. Від раціонального значення “сприймати органами чуття” утворюється іраціональне “сприймати інтуїцією, чуттям що-небудь”: укр. *І душею я відчуваю, коли кличеш мене уві сні* [КУМ]. У вказаному прикладі експерієнціальний учасник здійснює

інтуїтивне сприйняття відповідного стану справ за допомогою специфічного органу (невідчужуваного учасника *nomina anatomica*) – душі. На нашу думку, саме властивість невідчужуваності визначає неметафоричний вектор дериваційної стратегії, і відрізняє його від метафоричної аналогії. Натомість ситуація, представлена у прикладі укр. *Душа, на відміну від розуму не думає і не міркує – вона відчуває і знає, тому не помиляється* [Зеланд 2018] сприймається як похідна, оскільки учасника *душа* підвищено у комунікативному рангу. При цьому виокремлюється фрагмент вихідної ситуації (сприймати певним чином, у певний спосіб) та звужується значення предиката *відчувати* – осмислювати так, як це робить *душа* (учасник похідної ситуації), на відміну від *людини* (учасника вихідної ситуації). Для англійського відповідника *feel* “1. be aware of (a person or object) through touching or being touched; 2. experience (an emotion or sensation)” та німецького *fühlen* “1. mit dem Tastsinn, den Nerven wahrnehmen; körperlich spüren; 2. seelisch empfinden” аргументна стратегія, на нашу думку, реалізована у той самий спосіб, що й для українського *відчувати*, пор.: англ. *I am feeling in my soul* [Brook 2009] vs. *Long lay the world in sin and error pining till he appeared and the soul felt its worth sign* [Dwight 2019]; нім. *Ich soll dich fühlen, Geist der Welt, aus dem tiefsten Innern dich fühlen, mit meinem Herzen, meiner Seele, meinem Ich* [Steiner 2018] vs. *Fühlt meine Seele das ersehnte Licht* [Robert-Tornow 2016].

Прикладом реалізації метафоричної стратегії слугує дієслово *осявати*. Від прямого номінативного значення “залити, заповнювати сьйвом, світлом; освітлювати” утворюється похідне ірраціональне значення “несподівано з’являтися, приходити (про думку, догадку)”, пор.: укр. *Всіх разом осяла одна думка: чорному цареві треба до війська гарних хлопців, і ми, посланці того царя, за тим власне й приїхали у село з проклятою коробкою* [КУМ]. Концептуальна схожість між обома значеннями базується на основі схожості ситуацій, де метафорична ситуація (*всіх разом осяла одна думка*) представлена як аналог фізичної ситуації “заповнювати щось сьйвом”. Ірраціональне метафоричне значення ґрунтується на аналогії, яка використовує основну ідею прямого номінативного значення “ставати доступним візуальному спостереженню”. В англійській мові від раціонального значення дієслова *dawn* “(of a day) begin, come into existence” утворюється ірраціональне “become evident to the mind; be perceived or understood”: англ. *It would*

eventually dawn on the excited passengers that they weren't on the road to Banna – they would soon find themselves in the bog [OED]. Ідея, покладена в основу концептуальної схожості обох значень, дещо відрізняється від ідеї метафоричної стратегії в українській мові. В англійській мові реалізується ідея “повільного осяяння” (презумпція: світанок настає не раптово, а поступово), тоді як в українській мові – ідея “раптовості, моментальності”. Від раціонального значення німецького дієслова *aufhellen* “wieder helle machen” утворюється ірраціональне “figürlich, deutlich werden”: нім. *Die Motive eines Verbrechens aufhellen* [DUDEN]. Метафорична стратегія використовує концептуальну схему, запозичену з раціонального значення на основі аналогії “відновлення (висвітлення, відбілення) чогось” – ситуація набуває ознак стану “ментального висвітлення”.

Прикладом компонентної стратегії слугує лексична одиниця *божевільний*. Від раціонального значення “який має психічний розлад; психічнохворий” утворюється ірраціональне (поведінкове) – “нерозсудливий, нерозважливий”: укр. *Які божевільні вчинки робили заради коханих?* [Іващук 2019]. Семантичний зсув характеризує Експерієнцера як нерозважливого учасника ірраціональної ситуації, де нерозсудливість зумовлена внутрішньою причиною – почуттям кохання. Семантичний перехід, на нашу думку, реалізований на основі компонента “зумовленість вияву ірраціональної ситуації (внутрішній чинник – спонтанність божевільного вчинку заради коханої людини)”. Натомість в англійській та німецькій мовах для лексичних одиниць *crazy* “mad, especially as manifested in wild or aggressive behaviour” та *wahnsinnig* “geistesgestört, verrückt” семантичний зсув реалізований на основі компонента “ступінь вияву ірраціональної ситуації (ознака надмірності – ‘so crazy’; ‘wahnsinnig glücklich’)”, пор.: англ. “extremely enthusiastic”: *I'd never had the experience before of growing disenchanted with a girlfriend who I'd once been so crazy about* [BNC], та нім. “außergewöhnlich, extrem”: “*Weißt du*”, *sagt er und nimmt einen kräftigen Schluck Rotwein, “wenn du ein Leben lang zwei große Leidenschaften hast und du die selbst in Ausnahmesituationen kombinieren kannst, dann macht dich das wahnsinnig glücklich”* [DWDS].

Прикладом імплікативної стратегії, реалізованої в межах компонента “результат вияву ірраціональної ситуації”, слугують лексичні відповідники *необачний* / *reckless* / *leichtsinnig*. Від

іраціонального прямого номінативного значення “який діє нерозсудливо, виявляє необережність у своїх діях, не думає про наслідки” утворюється іраціональне “викликаний діями нерозсудливої, необережної людини або який свідчить про чиюсь нерозсудливість, необережність”, пор.: укр. *Як же Соня жалкувала, що зважилася на такий необачний вчинок!* [СУМ]. Семантичний зсув відбувається в межах причинно-наслідкової суміжності обох ситуацій за ознакою “результат вияву (іраціональної ситуації)”, пор.: англ. reckless “characterized by or proceeding from such carelessness”: *But the horror crash happened in September last year and he was charged with causing death by reckless driving, which carries a maximum of five years’ jail* [OED], та нім. *leichtsinnig* “unvorsichtig, unbedacht, leichtfertig; unbeständig, wankelmütig”: *Ungeheuer leichtsinnig, aber letztlich erfolgreich, weil überraschend dreist, war ein Teil einer Marburger Schulklasse Ende 1984* [WB] – імплікація: “безрозсудна людина – безрозсудні вчинки цієї людини”.

Висновки. Встановлено, що модель прототипної іраціональної ситуації, вираженої дієслівними, прикметниковими та прислівниковими номінаціями, представлена двома складниками: характер вияву іраціональної ситуації (ситуацію характеризують компоненти: локалізація, тривалість, зумовленість виникнення, результат, спосіб та ступінь вияву) та характер учасників іраціональної ситуації (ситуацію визначають учасники: Експерієнцер – суб’єкт іраціонального стану, Стимул – об’єкт іраціонального стану та Репрезентант – інкорпорований учасник за ознакою ‘форма вираження іраціональної ситуації’).

Щодо реалізації моделі прототипної іраціональної ситуації, спільним для досліджуваних мов є використання компоненту “результат вияву іраціональної ситуації”, тоді як розбіжностями відзначено залучення компонентів “зумовленість вияву іраціональної ситуації (зовнішня причина)” (характерно для української мови), та “ступінь вияву іраціональної ситуації” (характерно для англійської та німецької мов).

Семантична деривація іраціональної лексики у дослідженні представлена такими стратегіями: аргументна, компонентна, імплікативна та метафорична аналогія. Відзначаємо, що у зіставляюваних мовах реалізовані усі чотири стратегії семантичної деривації. На цьому етапі дослідження для усіх трьох мов найпродуктивнішими вважаємо компонентну та метафоричну стратегії.

Перспективи подальших розвідок стратегій семантичної деривації ірраціональних номінацій вбачаємо у порівняльно-історичному та типологічному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Басиров Ш.Р.* Метафоричні моделі у сфері дієслів розуміння германських і слов'янських мов / Ш.Р. Басиров // Одеський лінгвістичний вісник. – 2003. – № 2. – С. 3-9.
- Деменчук О.В.* Моделі семантичної деривації ірраціональної лексики / О.В. Деменчук // Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мови (філологічні науки) : [зб. наук. пр.] / [за наук. ред. А.В. Корольової]. – Вип. 15. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. – С. 35-44.
- Деменчук О.В.* Моделі семантичної деривації лексики “ментального занурення” (на матеріалі української, польської та англійської мов) / О.В. Деменчук // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер. “Філологія”. – 2015. – № 1. – Т. 18. – С. 49-56.
- Деменчук О.В.* Семантична деривація тактильних перцептивів (на матеріалі української, польської та англійської мов) / О.В. Деменчук // Мовознавство. – 2014. – № 5. – С. 81-86.
- Дробаха Л.В.* Зіставний аналіз семантики колористичних прикметників української, російської, німецької, англійської та французької мов / Л.В. Дробаха // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Сер. Філологія (мовознавство). – 2008. – Вип. 75 (4). – С. 63-66.
- Зеланд В.* Сигнали душі / В. Зеланд // Саморозвиток Інфо. – 2018. [Електронний ресурс]. – URL : <https://samorozvytok.info/content/synaly-dushi> (26 травня, 2019).
- Иомдин Б.Л.* Лексика иррационального понимания: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.01, 10.02.19 / Борис Леонидович Иомдин. – М., 2002. – 24 с.
- Іващук М.* Які божевільні вчинки робили заради коханих? / М. Іващук // Країна. – 2016. – № 349. [Електронний ресурс]. – URL : <https://gazeta.ua/articles/events-journal/aki-bozhevilni-vchinki-robili-zaradi-kohanih/735333> (2 червня 2019).

- Кислюк Л.П.* Паралелізм лексичної та синтаксичної деривації в термінології / Л.П. Кислюк // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип. 2 (1). – С. 210-214.
- Кустова Г.И.* Типы производных значений и механизмы языкового расширения / Г.И. Кустова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 472 с.
- Меньшикова О.С.* Зіставне дослідження категорії емотивності (семантико-синтаксичний аспект) на матеріалі німецької та української мов / О.С. Меньшикова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2016. – № 24. – Т. 2. – С. 96-98.
- Мишутинская Е.А.* Семантическая деривация как один из основополагающих способов создания эвфемизмов / Е.А. Мишутинская // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – № 7 (61). – Ч. 2. – С. 141-144.
- Ольховская А.И.* Полисемия как проблема общей и словарной лексикологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ресурсу : https://ozlib.com/818560/literatura/polisemiya_kak_problema_obschey_i_slovarnoy_leksikologii.
- Падучева Е.В.* Динамические модели в семантике лексики / Е.В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
- Пархоменко Т.Н.* К вопросу о семантической деривации / Т.Н. Пархоменко // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2012. – № 4 (54). – Т. 4. – С. 87-90.
- Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
- Таджибова Р.Р.* Семантическая деривация в русском и английском языках: сопоставительный аспект / Р.Р. Таджибова // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2015. – № 1. – С. 116-124.
- Штомпель Г.В.* Контрастивний аналіз лексико-семантичної групи дієслів “знання” на рівні фразеологічної одиниці в українській, російській, німецькій та англійській мовах / Г.В. Штомпель // Наукові записки: зб. наук. пр. – Кіровоград : КНТУ, 2009. – Вип. 9. – С. 64-67.
- Beavers J.* The structure of lexical meaning: why semantics really matters / J. Beavers // Language. – 2010. – # 86 (4). – P. 821-864.
- Booth J.* 6 weird, paranormal things dogs can sense that most humans can't / J. Booth // Bustle. – 2018. [Electronic Resource]. – Retrieved May, 26, 2019, from : <https://www.bustle.com/p/6-weird-paranormal-things-dogs-can-sense-that-most-humans-cant-8662856>

- Brook K.A.* 1980 Disco – disco’s last big year on the American charts / K.A. Brook // Disco Savvy. – 2007. [Electronic Resource]. – Retrieved May, 26, 2019, from: <http://www.discosavvy.com/disco80.html>
- Darmsteter A.* The Life of Words as the Symbols of Ideas / A. Darmsteter. – L. : Kegan Paul, Trench & Co., I, Paternoster Square, 1886. – 172 p.
- Delves-Yates C.* Essentials of Nursing Practice / C. Delves-Yeates / University of East Anglia, UK. – 2015. [Electronic Resource]. – Retrieved May, 26, 2019, from : <https://books.google.com.ua>
- Dwight J.S.* O Holy Night / J.S. Dwight // Christmas Carol lyrics. – 2019. [Electronic Resource]. – Retrieved May, 26, 2019, from : <https://www.41051.com/xmaslyrics/oholynite.html>
- Mackay D.* Lexical insertion, inflection, and derivation: Creative process in word production / D. Mackay // Journal of Psycholinguistic Research. – 1979. – Vol. 8. – # 5. – P. 477-498.
- Steiner R.* Meditationen für die Tage der Woche / R. Steiner // Freue Verwaltung des Nachlasses Rudolf Steiners. – 2018. [Elektronische Ressource]. – Abgerufen May, 26, 2019, von : http://fvnrs.net/index.php?option=com_content&view=article&id=2512:meditationen-fuer-die-tage-der-woche
- Schülke C.* Hunde verfügen über einen sechsten Sinn / C. Schülke // Welt. – 2014. [Elektronische Ressource]. – Abgerufen May, 26, 2019, von : <https://www.welt.de/wissenschaft/article127392647/Hunde-verfuegen-ueber-einen-sechsten-Sinn>
- Traugott E.* Regularity in semantic change / E. Traugott. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – 341 p.
- Robert-Tornow W.H.* Fühlt meine Seele das ersehnte Licht / W.H. Robert-Tornow // The Liedernet Archive. – 2016. [Elektronische Ressource]. – Abgerufen May, 26, 2019, von : http://www.lieder.net/get_text.html?TextId=19181

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І МОВНИХ КОРПУСІВ

- КУМ* – Корпус української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.mova.info/corpus.aspx>
- СУМ* – Словник української мови: в 11 т. / Редколегія: І.К. Білодід (голова), Л.С. Паламарчук (заст. голови), А.А. Бурячок та ін. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.

BNC – The British National Corpus [Electronic Resource]. – Mode of Access : <https://www.english-corpora.org/bnc/>

DUDEN – Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache Duden [Elektronische Ressource]. – Zugriffsmodus : <https://www.duden.de/>

DWDS – Digitales Wörterbucher der Deutschen Sprache [Elektronische Ressource]. – Zugriffsmodus : <https://www.dwds.de/>

FDF – The Free Dictionary by Farlex [Electronic Resource]. – Mode of Access : <https://idioms.thefreedictionary.com>

OED – Oxford English Dictionary [Electronic Resource]. – Mode of Access : Second Edition on CD-ROM © Oxford Univ. Press, 2009. – Vers. 4.0.

WB – Wörterbuchnetz [Elektronische Ressource]. – Zugriffsmodus : <http://www.woerterbuchnetz.de/>

Кучма Т.В.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

НОМІНАЦІЇ НА ПОЗНАЧЕННЯ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Сучасна лінгвістика характеризується тенденцією до аналізу номінацій різних тематичних та лексико-семантичних груп у таких аспектах: словотвірному (Т. Вендіна, В. Горпинич, О. Земська, О. Кровицька, Г. Кустова, А. Мамрак, Я. Пузиренко, А. Feine, W. Fleischer); ономасіологічному (А. Архангельська, Г. Дідківська, О. Кубрякова, Н. Мигиріна, А. Мойсієнко, О. Селіванова, D. Buttler, T. Smółkowa); мотиваційному (Ф. Бацевич, О. Блінова, Т. Кияк, О. Падучева, С. Риженко, І. Улуханов); функціональному (Г. Вокальчук, А. Левицький, Т. Наумова, Г. Шиманович, А. Stedje); аксіологічному (Т. Гончарова, Т. Космеда, М. Яценко); конотативному (А. Барабуля, Г. Мінчак, В. Телія, J. Istiaguine).

Останнім часом спостерігається посилена увага учених до вивчення тих одиниць, які характеризують людину, по-перше, як суспільний феномен у різних мовах: зіставлено функції імен діяча на матеріалі російської та української мов (А. Мамрак), національну специфіку семантики найменувань особи – російської та англійської мов (О. Маклакова), найменування осіб за професією й соціальним статусом – французької та російської мов (О. Кашпур), терміни спорідненості – російської та чеської мов (Н. Микитенко); по-друге, як носія соціальних стереотипів: професійних (Т. Zgółka, H. Zgółkowa), статево-вікових (М. Karwatowska), національних (Т. Голікова, І. Голубовська, І. Кобозева, О. Кузіна, О. Маклакова, І. Привалова, С. Тер-Мінасова, J. Bartmiński, J. Misiukajtis). Насамперед соціальний статус людини науковці досліджують у психолінгвістичному аспекті (Л. Йорданова, В. Карасик, О. Леонтєв, Р. Фрумкіна).

Актуальність наукової розвідки зумовлена загальним спрямуванням лінгвістичних праць на дослідження процесів як первинної, так і вторинної номінації одиниць, об'єднаних однаковими

тематичними характеристиками. Поєднання зіставно-типологічного й порівняльно-історичного підходів до аналізу українських, польських та німецьких номінацій соціального статусу людини є необхідним для здійснення реконструкції їхньої зовнішньої та внутрішньої форми, а також для виявлення спільних і відмінних особливостей, яких вони набули у процесі функціонування у кожній із лінгвокультур.

Метою статті є дослідження генетичних основ номінацій на позначення сімейних стосунків в українській, польській та німецькій мовах.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких основних завдань: 1) виявити номінації на позначення сімейних стосунків в українській, польській та німецькій мовах шляхом суцільної вибірки із тлумачних словників; 2) простежити шляхи розвитку значень досліджуваних номінацій.

Однією з перших форм соціальної спільноти людей і соціальних відносин є сім'я. Родинні стосунки пов'язують індивідів кривними, шлюбними зв'язками або відносинами всиновлення [СЭ]. Сім'я є необхідною для нормального функціонування суспільства [СЭ], оскільки вона є одним із чільних об'єднавчих чинників соціуму; сім'я забезпечує співіснування членів соціуму як на синхронному зрізі суспільного розвитку (виживання, самозбереження, самоідентифікація), так і на діяхронному збереженні рис мікроспільноти в межах історичного розвитку соціуму [Лазюк 2006: 3].

До лексико-семантичної групи (ЛСГ) номінацій на позначення сімейних стосунків віднесено номінації, які позначають *кривність* (кривний – який має спільних предків; рідний за кров'ю) та *своцтво* (1. збірн. Родичі не по крові, а по шлюбу. 2. Спорідненість, що виникає внаслідок шлюбу: стосунки між чоловіком і кривними родичами дружини, між дружиною і кривними родичами чоловіка, а також між родичами подружжя).

Шляхом суцільної вибірки із тлумачних словників української, польської та німецької мов отримано 82 номінації на позначення сімейних стосунків в українській мові, 71 – у польській, 82 – у німецькій.

До стилістично нейтральної лексики в українській мові належить 63 (77 %) номінацій, у німецькій – 71 (87 %) номінацій, у польській – 67 (94 %) номінацій. Наприклад, укр. *батько* / пол. *ojciec* / нім. *Vater*; укр. *внук* / пол. *wnuk* / нім. *Enkel*. Стилiстично

маркованими в українській мові є 23 % номінацій (розмовний статус мають 4 номінації, діалектний – 14, застарілою є 1 номінація), у польській – 6 % (застарілими є 4 номінації), у німецькій – 13 % (застарілими є 4 номінації, урочистими – 6 номінацій, до професіоналізмів належить 1 номінація). Наприклад, статус діалектних мають номінації: укр. *синова* “невістка”, *братаниця* “племінниця з боку брата, небога”. Зазначені номінації належать до південно-західних діалектів і, напевно, прийшли до української мови з польської, оскільки тип назв осіб жіночої статі за чоловіком на *-owa* є характерним для польської (також чеської) мови [Историческая типология 1986: 67]. У польській мові зафіксовані аналогічні номінації, які є стилістично нейтральними: *synowa* “żona syna” – букв. “дружина сина”, *bratanica* “córka brata” – букв. “дочка брата”.

До застарілих і діалектних належить німецька номінація *Base* “Tochter des Bruders oder der Schwester eines Elternteils” – букв. “дочка брата або сестри одного з батьків”. Замість цієї номінації широко вживається запозичена із французької мови номінація *Cousine* або в альтернативному онімеченому написанні *Kusine* – кузина, двоюрідна сестра. Серед польських номінацій до застарілих належать такі: *synowiec* і *synowica* “syn (córka) brata w stosunku do braci ojca” – букв. “син (дочка) брата по відношенню до братів батька”. Також застарілими є номінації *świekier* “ojciec męża lub żony” – букв. “батько чоловіка чи дружини” і *świekra* “matka męża, rzadziej żony” – букв. “мати чоловіка, рідше дружини”. У сучасній польській мові на позначення батька чоловіка (дружини) використовують номінації *teść* “ojciec żony lub męża w stosunku do zięcia lub synowej; dawniej tylko: ojciec żony”, яка раніше вживалася на позначення тільки батька дружини; на позначення матері чоловіка (дружини) – *teściowa* “matka żony lub męża w stosunku do zięcia lub synowej; dawniej tylko: matka żony”, яка раніше використовувалася теж тільки на позначення матері дружини.

Зменшено-пестливі номінації, наприклад: укр. *дідусь* “зменш.-пестл. до *дід*”, *дідусенько*, *дідусечко*, *дідусик* “зменш.-пестл. до *дідусь*”, також фамільярні, наприклад: *братуха* “фам. *брат* (у 1, 3 знач.)”; пол. *bratek*, *braciszek* “zdr. od *brat*” – зменш. до брат; нім. *Töchterchen* “Vkl. zu *Tochter*” – зменш. до дочка, *Großmama*, *Oma* “(fam.) *Großmutter*” – фам. *баба* нами не розглядаються, оскільки такі номінації позначають ті ж сімейні стосунки, маючи лише додаткове емоційно-експресивне забарвлення, і тільки збільшують обсяг вибірки.

У цій ЛСГ широко представлене явище синонімії. За різними принципами класифікації синоніми поділяють на кілька різновидів: абсолютні (повні) – неповні, семантичні – стилістичні – семантико-стилістичні, різнокореневі – однокореневі, загальномовні – контекстуальні [УМЕ: 585].

В українській мові завдяки великій кількості афіксальних морфем і словотвірних типів існує багато однокоренових синонімів, більшість з яких належить до словотвірних синонімів [УМЕ: 585]. Наприклад, такими синонімами є номінації: *хрещеник*, *похресник* [Карпенко 2006: 467]. “хлопчик стосовно до своїх хрещених батька та матері”. У німецькій мові спостерігається подібне [DDU: 663] – *Patentante, Patin i Patenonkel, Pate* “jmd., der (außer den Eltern) bei der Taufe eines Kindes als Zeuge anwesend ist und für die christliche Erziehung des Kindes mitverantwortlich ist” – букв. “той, хто (крім батьків) присутній як свідок при хрещенні дитини і є співвідповідальним за християнське виховання дитини”.

Семантичні, стилістичні і семантико-стилістичні синоніми виділяються в межах неповних синонімів залежно від значення і вживання. Семантичні відмінності модифікують основне значення в різних напрямках. У стилістичному відношенні синоніми можуть належати до різних стилів (нейтральний, книжний та ін.), відрізнятися емоційно-оцінними та експресивними характеристиками, часовою або територіальною віднесеністю. Ширші синонімічні ряди складаються переважно із семантико-стилістичних синонімів. Наприклад, укр. *племінник* “син брата або сестри; небіж”, *небіж* “син брата або сестри (про рідних, двоюрідних, троюрідних); племінник”, *братан* (діалектне, південно-західне) “племінник із боку брата, небіж”, *сестринець* (діалектне, південно-західне) “племінник – син сестри”; *племінниця* “дочка брата або сестри; небога”, *небіжка* “дочка брата або сестри (про рідних, двоюрідних, троюрідних); племінниця”, *небога* “дочка брата або сестри (про рідних, двоюрідних, троюрідних); племінниця”, *братаниця* (діалектне, південно-західне) “племінниця з боку брата, небога”, *сестриниця* (діалектне, південно-західне) “племінниця – дочка сестри”; *тітка* “сестра батька або матері. // те саме, що дядина”, *дядина* “жінка дядька”, *вуйна* (діалектне, південно-західне) “тітка, сестра матері або дружина матеріного брата”, *стрийна* (західноукраїнське) “тітка, сестра батька або дружина батькового брата”; *дядько* “брат батька або матері; чоловік тітки”, *вуйко* (діалектне, південно-західне) “дядько з боку матері, брат матері”, *стрий* (західноукраїнське) “дядько по батькові, брат батька та чоловік батькової сестри”.

У німецькій мові до семантико-стилістичних синонімів належать: *Vetter, Cousin* – “двоюрідний брат”; *Base, Cousine* – “двоюрідна сестра”; *Onkel, Oheim* (заст.) “Bruder oder Schwager der Mutter oder des Vaters” – букв. “брат або швагер матері або батька”, *Tante, Muhme* (заст.) “Schwester oder Schwägerin der Mutter oder des Vaters” – букв. “сестра або швагрова матері або батька”.

Найдавнішими є номінації, що сягають індоевропейського періоду, наприклад: *мати, син, брат*. Вони мають відповідники у всіх досліджуваних мовах [Сопоставительное исследование 1991: 32-33].

ЛСГ номінацій на позначення сімейних стосунків не поповнюється, навпаки, окремі слова виходять з ужитку, часто витісняються описовими найменуваннями [УМЕ: 398].

Українське *мати*, польське *matka*, німецьке *Mutter* мають спільне походження, зводяться до спільної і.-е. кореневої форми **māter* “мати”, похідне слово утворене за допомогою суфікса на позначення родинних стосунків *-ter-* від і.-е. кореня **mā*, що походить з дитячої звуконаслідувальної мови [ЕСУМ 3: 413-414].

Українське *мати*, пол. *matka*, німецьке *Mutter* мають подібне пряме значення: укр. “жінка стосовно дитини, яку вона народила; жінка, що має або мала дитину” / пол. “kobieta, która urodziła dziecko i zwykle je wychowuje” – букв. “жінка, яка народила дитину і звичайно її виховує” / нім. “Frau, die ein od. mehrere Kinder geboren hat hat” – букв. “жінка, яка народила одну дитину або більше; Frau, die in der Rolle einer Mutter ein od. mehrere Kinder versorgt, erzieht” – букв. “жінка, яка в ролі матері забезпечує і виховує одну або більше дитину”.

Українська номінація *батько* [ЕСУМ 1: 152] походить, очевидно, від псл. *bata, batja*, яке може бути зіставлене з дінд. *pita* “батько”, лат. *Pater*. Польська номінація *ojciec* – із праслов'янської, споріднена з лат. *atta* “батько”, дінд. *atta* “мати, старша сестра матері”. Німецька номінація *Vater* походить з двн. *fater* і теж є спорідненою з лат. *Pater*. Спільною вихідною формою є і.-е. “батько, голова роду”.

Українське *батько*, польське *ojciec*, німецьке *Vater* мають пряме значення: укр. “чоловік стосовно до своїх дітей” / пол. “mężczyzna, który ma własne dziecko lub dzieci” – букв. “чоловік, який має власну дитину чи дітей” / нім. “Mann, der ein od. mehrere Kinder gezeugt hat” – букв. “чоловік, у якого народилась одна дитина або більше”; “Mann, der in der Rolle eines Vaters ein od. mehrere Kinder versorgt, erzieht” –

букв. “чоловік, який в ролі батька забезпечує і виховує одну або більше дитину”.

Усі три номінації укр. *син*, пол. *syn*, нім. *Sohn* мають спільне і.-є. походження **seu*, **sū* “народжувати”. Укр. *син* “особа чоловічої статі стосовно своїх батьків. // Ласкаве звертання батьків до сина”; пол. *syn* “1. *czyjeś dziecko płci męskiej*” – букв. “чиясь дитина чоловічої статі”; нім. *Sohn* “1. männliche Person im Hinblick auf ihre leibliche Abstammung von den Eltern; unmittelbarer männlicher Nachkomme” – букв. “особа чоловічої статі стосовно його кривного походження від батьків, прямий нащадок чоловічої статі”.

Українська номінація *дочка* і польська *córka* споріднені з нвн. *Tochter*, що походить із і.-є. **dhug(h)atēr* “дочка”. Укр. номінація *дочка* має значення: “особа жіночої статі стосовно до своїх батьків / пол. *córka* “*czyjeś dziecko płci żeńskiej*” – букв. “чиясь дитина жіночої статі” / нім. *Tochter* “weibliche Person im Hinblick auf ihre leibliche Abstammung von den Eltern; unmittelbarer weiblicher Nachkomme” – букв. “особа жіночої статі стосовно її кривного походження від батьків, прямий нащадок жіночої статі”.

У ході опрацювання матеріалу було виявлено, що одна і та ж номінація на позначення сімейних стосунків використовується для називання двох або декількох родичів. Наприклад:

Укр. *швагер* (діал.) 1. *Шурин* (Брат дружини). 2. *Сестрин чоловік; зять*. 3. *Дівер* (Брат чоловіка). Пол. *szwagier* – “*maż siostry albo brat żony lub męża; też: małżonk szwagierki*” – букв. “чоловік сестри або брат дружини чи чоловіка; також: чоловік швагрової”. Нім. *Schwager* “Ehemann einer Schwester; Bruder des Ehemanns, der Ehefrau” – букв. “чоловік сестри; брат чоловіка, дружини”. Німецьке *Schwager* із двн. *suāgur* “брат дружини”, свн. *swāger* “швагер, свекор, тесть, зять”. Ще до 18 ст. номінація *Schwager* вживалася на позначення кожного родича чоловічої статі, набутого шляхом одруження. Як бачимо, укр. *швагер* і нім. *Schwager* мають однакові значення лише з тією різницею, що для кожного значення українська мова має й окремі номінації, крім головної, об'єднувальної; пол. *szwagier*, крім аналогічних в українській та німецькій мовах, має ще одне значення: *чоловік швагрової*, що відповідає українським номінаціям *зять* “чоловік зовиці” і *свояк* “чоловік своячки”.

Укр. *швагрова* (діал.) 1. *Своячка* (Сестра дружини). 2. *Зовиця* (Чоловікова сестра) 3. *Братова* (Дружина брата). Пол. *szwagierka* – “*siostra męża lub żony; też: żona szwagra*” – букв. “сестра чоловіка або

дружини; також: дружина швагра”. Нім. *Schwägerin* – Ehefrau eines Bruders; Schwester des Ehemanns, der Ehefrau” – букв. “дружина брата; сестра чоловіка, дружини”. Схожа ситуація й з укр. номінацією *швагрова* і нім. *Schwägerin* – значення повністю збігаються, але в українській мові є й окремі номінації для кожного значення. У польській мові *szwagierka* вживається ще й для йменування дружини швагра, якій в українській мові відповідає номінація *діверка* “дружина дівера, брата чоловіка”. Для значення “дружина брата”, яке мають український та німецький відповідники, польська мова має окрему номінацію *bratowa*.

Українське *зять*, польське *zięć* походять від псл. **zęť*, пов’язані з гр., дінд. “родич, брат”, і.-е. **g’ent-* “зять”, пов’язане з **g’en-* “плодити, родити, знати”, первісно означало “приймак в роді або сім’ї, на відміну від брата й сина – постійних членів родини” [ЭСРЯ II: 112], [ЕСУМ 2: 286]. Німецьке *Schwiegersohn* є складним словом, утвореним від *Schwieger*, що сягає і.-е. **suekrū* “мати чоловіка” [EWD 3: 1596] і *Sohn* “син”.

У польській та німецькій мовах *зять* є лише чоловіком дочки, в українській, крім цього, вживається й на позначення інших приймаків у родині – *чоловіка сестри* та *чоловіка зовиці*. *Невістка* в українській мові не тільки “дружина сина”, як у польській (*synowa* – *żona syna*) та німецькій (*Schwiegertochter* – Ehefrau des Sohnes) мовах, а взагалі заміжня жінка стосовно до рідних її чоловіка (батька, матері, братів, сестер, дружин братів і чоловіків сестер). На відміну від українських номінацій *зять* і *невістка*, польські та німецькі кореляти *zięć*, *synowa* та *Schwiegersohn*, *Schwiegertochter* мають лише по одному значенню.

Укр. *мачуха* “дружина батька стосовно його дитини (дітей) від іншого шлюбу; нерідна мати”; пол. *macocha* “*żona ojca w stosunku do jego dzieci z wcześniejszego małżeństwa*” – в обох мовах пізне псл. **matjexa*, **matjoxa*, **matjuxa*, похідне від *mati* “мати”, утворене, очевидно, різними суфіксами лайливості і згрубілості [ЕСУМ 3: 423], [SEJP: 317]. Нім. *Stiefmutter* [свн., двн. *stiefmuoter* (8 ст.)] “Frau, die mit dem leiblichen Vater eines Kindes verheiratet ist u. die Stelle der Mutter einnimmt”, вже у давні часи втілювала у літературі тип злої, несправедливої жінки [EWD 3: 1718]. Нім. *Stief-* перший компонент складних номінацій родинних стосунків, що позначає некревні родинні зв’язки, які виникли внаслідок пізнішого повторного одруження (одного з батьків) [EWD 3: 1718].

Укр. *вітчим* “чоловік, що стає батьком дітей своєї дружини, яка має їх від попереднього одруження; нерідний батько”, аналогічно й пол. *ojczym*, нім. *Stiefvater*. В укр. та пол. мовах від псл. *otъсь* “батенько”, похідне від **otъ* “батько”, споріднене з лат. *atta* “батько”, дінд. *atta* “мати, старша сестра матері” [ЕСУМ 4: 232]. У нім. мові – двн. *stioffater* (8 ст.), свн. *stiefvater* [EWD 3: 1718].

Укр. *пасербиця* – жін до *пасерб* “нерідний син одного з подружжя, який доводиться рідним іншому”, як і пол. *pasierbica*, *pasierb*, нім. *Stieftochter*, *Stiefsohn*. В укр. та пол. утворені за допомогою префікса *na-* від іменника **серб*, який загальноприйнятою етимологією не має. Зіставляється з пол. заст. *sarbać* “сърбати”, через *pa-* ніби принижений, “той хто (не) пив (ссав) того ж молока” і тому торкався грудей нової матері: обряд, який зберігся у кавказьких племен при введенні пасерба до родини [ЕСУМ 4: 304], [SEJP: 398].

Укр. *вдова*, пол. *wdowa* є праслов'янськими від **vъdova*, спорідненими з дпрус. *widdewu*, дінд. *vidhāvā*. Нім. *Witwe* від свн. *witewe*, двн. *wituwa* “позбавлена (чоловіка)”, що сягає дінд. *vidhāvā*. Укр. *вдова* “жінка, яка після смерті чоловіка не одружилася вдруге”; пол. *wdowa* “kobieta, która straciła męża, której mąż umarł” – букв. “жінка, яка втратила чоловіка, чоловік якої помер”; нім. *Witwe* “Frau, deren Ehemann gestorben ist” – букв. “жінка, чоловік якої помер”.

Укр. *вдівець* “чоловік, який після смерті дружини не одружився вдруге”; пол. *wdowiec* “mężczyzna, który stracił żonę, którego żona umarła”; нім. *Witwer* (від свн. *witewære*) “Mann, dessen Ehefrau gestorben ist”, є похідними від відповідних жіночих форм. Оскільки, як зазначає А. Брюкнер [SEJP: 605-606], первинний лад не знав вдівців, це поняття є християнським, пізнім.

Отже, номінації, які позначають сімейні стосунки в українській, польській та німецькій мовах, переважно належать до стилістично нейтральної лексики. Широко представленим у даній ЛСТ є явище синонімії. Аналіз номінацій на позначення сімейних стосунків за кривністю та свояцтвом української, польської та німецької мов свідчить, що вони належать переважно до індоєвропейського шару лексики (укр. *мати* / пол. *matka* / нім. *Mutter*; укр. *син* / пол. *syn* / нім. *Sohn*). Різниця ж у семантиці номінацій пояснюється особливостями мовної картини світу носіїв української, польської та німецької мов.

Перспективи подальших досліджень полягають у побудові лексико-семантичних груп номінацій на позначення сімейних стосунків за кривністю та свояцтвом української, польської та німецької мов, що функціонують у художніх творах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Историческая типология славянских языков* : Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / [В. Т. Коломиец, Т. Г. Линник, Т. Б. Лукинова] ; под ред. А. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1986. – 288 с.
- Карпенко Ю. О.* Вступ до мовознавства : [підручник] / Юрій Олександрович Карпенко. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. – 336 с. – (Серія “Альма-матер”).
- Лазюк С. С.* Сімейний побут в етносоціальному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / С. С. Лазюк. – Одеса, 2006. – 23 с.
- Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология* / [Г. П. Ижакевич, П. Е. Гриценко, В. И. Кононенко и др. ; отв. ред. Г. П. Ижакевич]. – К. : Наукова думка, 1991. – 384 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

- СЭ* – Социология: энциклопедия [Электронный ресурс] / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – Режим доступа : <http://voluntary.ru/dictionary/568/word/%D1%CF%5%CC%DC%DF/>
- УМЕ* – Українська мова : енциклопедія. – 2. вид., випр. і доп. – К. : “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
- ЕСУМ* – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1982-2006. – Т. 1-5.
- ЭСРЯ* – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – 2-е изд., стер. – М. : “Прогресс”, 1986-1987.
- DDU* – Duden Deutsches Universalwörterbuch. – 6. Aufl. – Mannheim : Duden-Verlag, 2006. – 2016 s.
- SEJP* – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / Alexander Brückner. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1985. – 820 s.
- EWD* – Pfeifer W. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen / Wolfgang Pfeifer. – Berlin : Akademie-Verlag. – 1989. – Band 1. A-G. – 622 S. ; – Band 2. H-P. – 1346 S. ; – Band 3. Q-Z. – 2094 s.

Павлова О.І.

кандидат філологічних наук, професор
Рівненський державний гуманітарний університет

МІСЦЕ І РОЛЬ ТЕРМІНІВ-ЕПОНІМІВ У МУЗИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ АНГЛІЙСЬКОЇ, ФРАНЦУЗЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Серед різноаспектних проблем сучасного термінознавства важливе місце посідає дослідження епонімічних найменувань – термінів, у складі яких наявні епоніми, тобто власні назви на позначення носіїв імені, від яких утворено спеціальні мовні одиниці. Терміни-епоніми окремих галузей знань досліджені на матеріалах української (М. Присяжнюк, І. Томка, М. Дубяк, М. Дзюба, В. Кожан, Р. Калініна, В. Лисенко), польської (Л. Парилляк), хорватської (М. Лончар, А. Островські), російської (Є. Какзанова, Н. Новинська, М. Мосягіна, В. Рязанцев), англійської (Л. Запоточна, А. Шугаєв, М. Осадчук, Ю. Віт), німецької (А. Семисюк, М. Кожушко, О. Лобач, Б. Качан) та інших мов. Слід зазначити, що переважна більшість наукових праць присвячена дослідженню термінів-епонімів у галузі медицини, тому що використання епонімів саме в медичній термінології відбувається значно частіше, ніж в інших сферах знань.

Однак, не зважаючи на певну кількість лінгвістичних досліджень термінів-епонімів, досі залишаються невирішеними питання про статус епонімічних найменувань у термінології, а також проблема прийняття і подальшого поширення чи відхилення термінів-епонімів і заміни їх найменуваннями, представленими загальними назвами. Крім того, досі не досліджено зіставний аспект у вивченні термінів-епонімів. Тому вивчення термінів-епонімів на матеріалі музичної терміносистеми в англійській, французькій, російській та українській мовах є своєчасним і актуальним у сучасному термінознавстві.

Мета дослідження – визначити місце і роль термінів-епонімів у музичній терміносистемі англійської, французької, російської та української мов.

Завдання дослідження: 1) виявити загальну кількість термінів-епонімів у кожній із досліджуваних мов; 2) визначити типологію епонімічних термінологічних найменувань у музичній терміносистемі; 3) виокремити лінгвістичні характеристики термінів-епонімів; 4) розглянути істотні недоліки термінів-епонімів; 5) зробити зіставний аналіз термінів-епонімів у чотирьох досліджуваних мовах.

Матеріал дослідження – 6200 музичних термінів, або 1550 термінів із кожної досліджуваної мови, відібраних зі сфери фіксації, тобто із музичних словників [Юцевич 2003; Terminorum 1978].

Спостереження за мовним термінологічним матеріалом показало, що одним із засобів семантичного термінотворення в музичній терміносистемі, як і в багатьох інших, є утворення епонімічних термінів. Епоніми (епонімічні назви) – це терміни, утворені від особистих імен і прізвищ: англ. *Martenot waves* – франц. *ondes Martenot* – рос. *волны Мартино* – укр. *хвилі Мартино* (електричний музичний інструмент з клавіатурою фортепіанного типу, сконструйований французьким винахідником *Moris Martenot* у 1928 р.); англ. *termenvox* – франц. *Théréminovox* – рос./укр. *терменвокс* (електричний музичний інструмент, винайдений російським інженером Л. Терменом у 1920 р.). Слід підкреслити, що для позначення подібних термінів у термінознавстві досі немає загальноприйнятого найменування. Їх називають по-різному: фамільними термінами (В. Даниленко), іменними термінами (Г. Олександрова), ктематомімами, хрематонімами (В. Бондалетов), ономасійними термінами (Л. Ткачова) і епонімами (М. Дзюба, Л. Морозова, Ю. Сложеникіна, Ф. Циткіна). На наш погляд, логічніше називати подібні одиниці епонімічними термінами, тобто термінами, у складі яких виступають уже відомі раніше або знову створені власні назви, використані у переносному значенні для передачі нових предметів у певній галузі знань.

Вивчення музичної терміносистеми свідчить, що епонімічні терміни посідають у ній досить помітне місце. Вони налічують 80 одиниць в англійській, 82 одиниці у французькій, 85 одиниць у російській і 85 одиниць в українській мовах, що складає відповідно 5,2%, 5,3%, 5,5% і 5,5% усього корпусу досліджених термінологічних одиниць, наприклад: англ./франц. *sarrusophone* – рос./укр. *сарюсофон*

(франц. *sarrusophone* від прізвища французького винахідника *V. Sarrus* і грец. *phone* – “звук”) – “духовий тростинний музичний інструмент”; англ. *Wagner tuba* – франц. *tuba Wagner* – рос. *Вагнеровская труба* – укр. *Вагнерівська труба* (від прізвища німецького композитора *R. Wagner* та італ./лат. *tuba* – “труба”) – “мідний духовий музичний інструмент, вперше введений у симфонічний оркестр Ріхардом Вагнером”; англ. *Pan flute* – франц. *flûte de Pan* – рос./укр. *флейта Пана* (лат. *flatus* – “вітер, подих” і від імені старогрецького бога лісів і гаїв Пана – охоронця отар, захисника пастухів, мисливців, рибаків і бджолярів) – “старовинна багатоствольна флейта”; англ. *Alberti basses* – франц. *basse d'Alberti* – рос. *альбертиевы басы* – укр. *альбертієві баси* (італ. *basso* – “низький” і від прізвища італійського композитора *Domenico Alberti*) – “музичний прийом, що полягає в тому, що у фортепіанних п'єсах партія лівої руки викладається рівномірними рухами по звуках акордів, і названий на честь композитора, який його винайшов”.

Спостереження показують, що в музичній терміносистемі зіставляваних мов власні назви можуть уживатися:

а) як самостійні номінативні одиниці, [наприклад: англ./франц. *calypso* – рос. *калинсо* – укр. *калінсо* (ісп. *Calypso* – ім'я однієї з німф у грецькій міфології) – “парний бальний танець”];

б) як терміноелементи в складі епонімічних термінів-лексем, [наприклад: англ./франц. *saxtromba* – рос./укр. *саксотромба* (франц. *saxtromba* – від імені бельгійського майстра *Adolphe Sax* і італ. *tromba* – труба) – “родина духових музичних інструментів, названа на честь винахідника”];

в) як терміноелементи в складі епонімічних двокомпонентних термінів-словосполучень [наприклад: англ. *Gregorian chant* – франц. *chant gregorien* – рос. *григорианский хорал* – укр. *григоріанський хорал* (від імені Папи Григорія I Великого) – “одноголосний церковний спів, упорядкований і приведений у систему Папою Григорієм I Великим”; англ. *Koechel catalogue* – франц. *catalogue Köchel* – рос. *указатель Кехеля* – укр. *показчик Кьохеля* (нім. *Köchel* – прізвище австрійського ботаніка, мінералога і музикознавця) – хронологічно-тематичний показчик творів В.А. Моцарта, складений Людвігом Кьохелем].

Спостереження свідчать про те, що терміни-епоніми мають інше, відмінне від класифікаційного терміна-дублета мотивування, інші мовні ознаки зберігають абсолютно тотожну семантику, що рівна

своєму лексичному дублету, якщо він є, наприклад: англ. *Wagner tuba* = *tenor-tuba*, рос. *гамма Чорномора* = *целотонная гамма*; укр. *гама Чорномора* = *цілотнова гама*; рос. *гамма Римського-Корсакова* = *тоно-полутонная гамма*; укр. *гама Римського-Корсакова* = *тонова-півтонова гама* та ін. Епонімічні терміни не несуть безпосередню професійну інформацію, а лише дають назву. Необхідно додати, що епоніми використовуються в термінологіях різних наук (філософії, фізики, хімії, геології, медицини та ін.). Л. Морозова зазначає, що найбільша кількість епонімічних найменувань – у сфері медицини (близько 30% загального медичного фонду) [Морозова 2004: 73].

Епоніми, як потенційне джерело формування номінативно значущих термінів, поповнюють запас мовних засобів, не знижуючи можливості “фіксувати, зберігати і передавати науково-технічну інформацію” [Новинская 1989: 1]. Типологія епонімічних термінів досить різноманітна. Складовими цих термінів можуть бути й історичні імена старовини (англ. *Pythagorean mode* – франц. *mode pythagoricien* – рос. *Пифагоров лад* – укр. *Піфагорів стрій*), та імена близьких епох (англ. *Bach trumpet* – франц. *trompette de Bach* – рос./укр. *труба Баха*), і сучасні нам імена (англ. *Wagner tuba* – франц. *tuba Wagner* – рос. *Вагнеровская туба* – укр. *Вагнерівська туба*), що виконують виключно меморіальну функцію. Спостереження над мовним матеріалом показали, що в основу епонімічних термінів в музичній термінології англійської, французької, російської і української мов покладені такі групи особистих імен і прізвищ:

1) прізвища винахідників і конструкторів: англ./франц. *Sax* – рос./укр. *Сакс*; англ./франц. *Sarrus* – рос./укр. *Сарю*; англ. *Termen* – франц. *Thérémin* – рос./укр. *Термен*; англ./франц. *Beloborodov* – рос. *Белобородов* – укр. *Белобородів*;

2) прізвища композиторів і музикознавців: англ./франц. *Bach* – рос./укр. *Бах*; англ./франц. *Wagner* – рос./укр. *Вагнер*; рос. *Римский-Корсаков* – укр. *Римський-Корсаков*; англ./франц. *Alberti* – рос. *Альберти* – укр. *Альберті*; англ./франц. *Palestrina* – рос./укр. *Палестрина*; англ./франц. *Sousa* – рос./укр. *Суза*, англ. *Koehel* – франц. *Köchel* – рос. *Кехель* – укр. *Кьохель*;

3) імена церковних діячів: англ./франц. *Ambrose* – рос. *Амвросій* – укр. *Амвросій*; англ./франц. *Gregory* – рос. *Григорій* – укр. *Григорій*;

4) імена давньогрецьких богів, німф і героїв: англ. *Aeol* – франц. *Eol* – рос. *Эол* – укр. *Еол*; англ./франц. *Pan* – рос./укр. *Пан*; англ./франц. *Calypso* – рос. *Калипсо* – укр. *Каліпсо*; рос./укр. *Прометей*;

5) імена персонажів відомих опер: англ. *Aida* – франц. *Aïda*; рос. *Черномор* – укр. *Чорномор*.

Порівняльний аналіз конфронтуючих різномовних рядів термінів музичного мистецтва, використаних для позначення одного і того ж денотата, показав наявність двох варіантів уживання епонімічних термінів:

1. У більшості випадків (90%) для позначення одного і того ж денотата у всіх чотирьох зіставляваних мовах уживається епонімічний термін, у основу якого покладено одне і те ж особисте ім'я або прізвище, наприклад: англ./франц. *sousaphone* – рос./укр. *сузафон* (різновид труби, сконструйований американським диригентом і композитором Джоном Сузой); англ. *Boethian notation* – франц. *notation de Boëce* – рос. *нотація Боеция* – укр. *нотація Боеція* (спосіб запису музичних творів за допомогою особливих графічних знаків, запропонований римським філософом і математиком Боецієм) і т. ін.

2. У невеликій кількості випадків (10%) у двох зіставляваних мовах (англійській та французькій), уживається класифікаційний термін, а в двох інших (російській та українській) – епонімічний термін з однаковим особистим ім'ям, наприклад: англ. *whole-tone scale* – франц. *gamme anhémitonique* – рос. *гамма Черномора* – укр. *гама Чорномора* (цілотонна гамма, яку застосував М.І. Глінка в опері “Руслан і Людмила” для характеристики Чорномора); англ. *mystic chord* – франц. *accord mystique* – рос. *Прометеевский акорд* – укр. *Прометейський акорд* (акорд, на основі якого написана “Поема вогню” О. Скрибіна) і т.ін.

Зіставний аналіз різномовних епонімічних термінів музики з погляду їх структури показав 2 варіанти збігів / незбігів.

1) повна структурна відповідність у всіх чотирьох мовах: англ./франц. *saxophone* – рос./укр. *саксофон* (франц. *Saxophone* – від прізвища винахідника *Adolphe Sax* і грец. *phone* – “звук”) – “мідний духовий музичний інструмент”; англ./франц. *saxhorn* – рос./укр. *саксгорн* (*Sax* – прізвище бельгійського майстра і нім. *Horn* – “рог”) – “родина мідних духових музичних інструментів”; англ. *Aeolian harp* – франц. *Harpe éolienne* – рос. *олова арфа* – укр. *олова арфа* (Еол – ім'я міфологічного бога вітрів) – “струнний інструмент, у якому струни приводяться в коливання рухом повітря”; англ. *Ambrosian chant* – франц. *chant ambrosien* – рос. *амвросіанское пение* – укр. *амвросіанський спів* (*Амвросій* – церковний діяч, єпископ

міланський) – “ритуальний спів у західно-християнській церкві, установлений Амвросієм” та інші.

2) частковий структурний незбіг кількості терміноелементів або граматичної належності терміноелементів у складі термінів-словосполучень: англ. *Bach trumpet* – франц. *trompette de Bach* – рос./укр. *труба Баха* (*Й.С. Бах* – німецький композитор, органіст і педагог) – “металевий духовий музичний інструмент”; англ. *Alberti basses* – франц. *basse d'Alberti* – рос. *альбертмиевы басы* – укр. *альбертієві баси*; англ. *Palestrina style* – франц. *style palestrinien* – рос. *стиль Палестрины* – укр. *стиль Палестрини* (італ. *Palestrina* – від прізвища італійського композитора Джованні П'єрлуїджі да Палестрина) – “поліфонічний стиль в церковній музиці”.

Проведене дослідження музичної терміносистеми вищеназваних європейських мов дає змогу виділити такі лінгвістичні характеристики термінів-епонімів.

По-перше, епонімічні терміни мають часткову семантичну мотивованість, яка виявляється під час розгляду їх у діалектичній єдності синхронії і діахронії. Часткова мотивованість даного типу термінів обумовлена тим, що епонімічна назва містить указівку на другорядну, некласифікаційну ознаку предмета, що термінується, а саме: на ту особу, що має відношення до його створення або вивчення і, як правило, епонім виникає внаслідок емпіричної діяльності, а не в результаті наукового узагальнення [Сложеникина 2005: 179].

По-друге, терміни-епоніми є достатньо лаконічними, оскільки в короткій формі подібних термінів міститься досить велика інформація.

По-третє, епонімічні терміни здатні передавати історичну інформацію, називаючи імена людей, що сприяли розвитку певної галузі знань, або, іншими словами, епоніми безпосередньо пов'язані з культурно-історичними коннотаціями.

По-четверте, з прагматичних позицій, епоніми виконують меморіальну функцію, яка здебільшого реалізується в обмеженому колі фахівців у тих або інших галузях науки і техніки [Сложеникина 2005: 180].

По-п'яте, епонімічні терміни виявляють тенденцію до словотворення, яка реалізується кожний раз, коли для цього створюються умови. Ф. Циткіна зазначає, що легкість з'єднання власної назви з термінами різної структури “свідчить про життєздатність і словотворчу цінність даного типу термінів” [1988: 90].

Спостереження над мовним матеріалом показують, що епонімічні терміни мають ряд істотних недоліків. Першим серед них зазначимо омонімію термінів-епонімів, яка на відміну від загальномовних формальних збігів, не вирішується в спеціальному контексті. Епонімічні терміни іншомовного походження можуть мати орфографічні / орфоепічні варіанти, що нерідко ускладнює їх ідентифікацію. Небажаною якістю епонімічних термінів є власна назва видової ознаки, концепту, що часто не є істотним у визначенні. З погляду вимови, терміни-епоніми не завжди відповідають вимогам милозвучності. Крім того, епонімічні терміни не відповідають цілій низці психологічних особливостей людини, його пам'яті: вони не відповідають принципам упорядкованості мовних одиниць і доступності витягування мовної інформації. Користування ними не ґрунтується на семантичних асоціаціях, більш того, така термінологічна одиниця навіть не завжди вказує на тематичне поле, до якого вона належить. Епонімічні терміни своєю зовнішньою формою не актуалізують логічно-вербальні зв'язки, вони погано запам'ятовуються, насилу витягуються з пам'яті, тому що з погляду плану виразу вони не системні й не сигналізують собою про те або інше гніздо таксономічних зв'язаних термінів [Сложеникина 2005: 183].

Таким чином, вивчення проблеми епонімічних термінів дає змогу зробити такі висновки. Епонімічні терміни в музичній терміносистемі англійської, французької, російської й української мов складають невелику, але досить помітну частину всіх вивчених термінів. Типологія епонімічних термінів досить різноманітна. Складовими цих термінів можуть бути й історичні імена старовини, й імена близьких епох, і сучасні нам імена, що несуть виключно меморіальну функцію. У основу термінів-епонімів у музичній термінології покладені такі групи особистих імен і прізвищ: 1) прізвища винахідників і конструкторів; 2) прізвища композиторів і музикознавців; 3) імена церковних діячів; 4) імена старогрецьких богів, німф і героїв; 5) імена персонажів відомих опер. Епонімічні терміни музичної термінології мають такі лінгвістичні характеристики: часткова семантична мотивованість, лаконічність, здатність передавати історичну інформацію, тенденція до словотворення, можливість здійснення меморіальної функції. Проте недоліки термінів-епонімів дають можливість уважати епонімію найбільш простим, але лише тимчасовим шляхом подолання термінологічних труднощів. Тому термінознавці рекомендують по

можливості скорочувати кількість епонімічних найменувань у терміносистемах, замінюючи їх дублетними класифікаційними термінами. Перспективою подальшого дослідження є вивчення проблеми епонімічних термінів у інших галузях знання у зіставленні з термінами-епонімами музичної терміносистеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Морозова Л.А.* Терминознание: Основы и методы / Л.А. Морозова. – М. : ГНО Прометей МГПУ, 2004. – 144 с.
- Новинская Н.В.* Эпонимические названия в составе современной русской терминологии / Н.В. Новинская : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 – Русский язык. – М., 1989. – 24 с.
- Сложеникина Ю.В.* Термин: семантическое, формальное, функциональное варьирование : монография / Ю.В. Сложеникина. – Самара : СГПУ, 2005. – 288 с.
- Циткина Ф.А.* Терминология и перевод (к основам сопоставительного терминоведения) : монография / Ф.А. Циткина. – Львов : Вища школа, 1988. – 156 с.
- Юцевич Ю.Є.* Музыка: Словник-довідник / Ю.Є. Юцевич. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2003. – 352 с.
- Terminorum Musicae Index Septem Linguis Redactus.* – Budapest : Akademiai Kiado, 1978. – 798 p.

Павловська Л.О.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА ВЕРБАЛЬНИХ ФОРМУЛ ПОБАЖАНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ

Сьогодні надзвичайно актуальним є аналіз дискурсу як феномену не тільки лінгвістичного, але й прагматичного, в якому людина-мовець виступає одночасно в трьох іпостасях: як мовна, мовленнева й комунікативна особистість. Базовою є, без сумніву, мовна особистість, що виявляє себе в мовленнєвій діяльності і має певну сукупність знань та уявлень, соціалізація якої здійснюється в першу чергу через трансляцію культури. Приналежність до певної соціальної групи означає, передусім, комунікативну поведінку та мовленнєву діяльність людини, які демонструють національно-культурний відбиток.

Лінгвістична прагматика, спираючись на розуміння мови як системи мовних засобів та правил, зосереджується на комунікативних процесах та контекстуально значущих принципах використання цієї системи у нескінченній різноманітності актів мовного спілкування. Їх можна розглядати як один соціально-психологічний вплив, що реалізується лише в контексті певної культури з властивими їй морально-етичними нормами й поняттями. Такий підхід дає можливість дослідити прагмасемантичні особливості функціонування вербальних формул побажань (ВФП), беручи до уваги специфічний лінгвістичний і культурологічний статус мовних одиниць і набуває актуальності вивчення їх у досліджуваних мовах.

Метою розвідки є виявлення прагмасемантичних закономірностей та лінгвокультурологічних особливостей функціонування побажань у різноструктурних мовах.

Обрядові вербальні знаки, які відбивають особливості мовної категоризації досвіду певного етносу, його когнітивні, аксіологічні категорії, особливості “первісного міфологічного мислення” і прояву “вербальної магії” та історичної пам’яті, завжди викликали живий

інтерес етнографів, мовознавців, фольклористів. Саме тому ритуальні висловлювання на позначення побажань перебували у полі зору вчених-етнографів: Д. Арнаудова, М. Номиса, М. Пазяка, М. Сумцова, І. Франка та ін. і передусім у зв'язку із дослідженням природи первісної словесної магії, вираженої у замовляннях, заклинаннях, прокльонах, народних прикметах тощо.

Лінгвокультурну маркованість вербальних формул побажань як специфічних знаків мови і культури у структурно-семантичному і зіставно-типологічному аспектах обґрунтовано у працях О. Алтабаєвої, Н. Головіної, Н. Добрушиної та ін.

Проте цілісний аналіз семантики, структури та прагматики вербальних формул побажань на матеріалі англійської, української, болгарської, чеської мов не були об'єктом дослідження в сучасній зіставній лінгвокультурології. Саме тому зіставно-типологічний аналіз структури й семантики магично-обрядових і вигуківих формул благопобажань і прокльонів у германських та слов'янських мовах залежно від функцій адресата, обрядово-ситуативного контексту (родинні, лікувальні, календарні, okazіональні обряди), реконструкція їх культурної мотивації в зв'язку з певними семантичними опозиціями й концептосферами є суттєвим кроком у вивченні вербального плану обрядодій, опрацювання сучасної зіставної лінгвокультурології, лінгвофольклористики й культурної прагматики.

Комунікативно-функціональний і прагмасемантичний ракурс вивчення побажань представлений в слов'янському, зокрема і польському мовознавстві, де ці формули розглядаються як елементи народної словесної магії, як емотивно-адресативні формули конфліктної інтеракції, що реалізуються на тлі прізвиськ, образливих і лайливих висловлювань. Як зазначає Телія, при лінгвокультурологічному аналізі не тільки можлива, але й необхідна співвіднесеність зі всією палітрою джерел культурної інтерпретації – екстралінгвістичних, паралінгвістичних та власне лінгвістичних компонентів комунікації, які визначають національно-культурну маркованість спілкування [Телія 1996: 56]. Їхні спільні знання та уявлення становлять основу того “культурного масиву”, який транслюється від покоління до покоління в межах етносу.

Вербальні формули побажань, що є об'єктом нашого аналізу, мають специфічну семантику. Їх змістовий обсяг як висловів із домінуючим прагматичним значенням зорієнтований не на

денотат, а на певний бажаний моральний чи фізичний стан адресата, якому адресантом з певних причин надається перевага. Так, найщиріше побажання укр. *Будь (бувай) здоровий*, яке є найбільш типовим, не може викликати у якості перлокутивного ефекту стабілізацію здоров'я адресата, або ч. *Přeji ti hodně štěstí, zdraví a úspěchy* не може принести людині реального щастя, здоров'я та гараздів. Це лише вербальне спонукання розвитку ситуації на користь адресата або на шкоду йому, адже і прокльони теж не можуть (хоча питома це було їх основне призначення) викликати дестабілізацію, деструкцію тощо щодо адресата англ. *Hell roast him, May the curse of curses in sorrow prostrate you now, The curse of Jesus on you* [Smith 2015: 134].

Благопобажання та злопобажання як вербальне вираження емоційних реакцій адресанта на почуття-переживання співвідносні із евокативним вживанням мови – таким, що передбачає здійснення впливу на адресата, аби спонукати його до переоцінки своїх дій, вчинків, поведінки або сприйняти зміни у його житті (здоров'я, достаток, щастя тощо) на краще. Реакцію з боку адресата покликані стимулювати саме емоції адресанта, вербалізованих у той чи інший спосіб. Однак адресант не моделює щоразу заново мовленнєву формулу – він використовує з цією метою усталені у лінгвокультурному колективі побажання із певним фіксованим значенням.

Специфіку семантики ВФП складає передусім те, що вони не співвідносні з поняттям. Предметно-понятійному змісту ритуального характеру тут належить другорядна роль: по-перше, він є суттєво “збідненим”, по-друге, значною мірою відірваним від власних значень слів, що входять до складу усталеної мовної формули. Вона репрезентує емоційний зміст, де саме денотативні ознаки тут є міцно зрощеними з тими ознаками, котрі уже не є денотативними.

Побажання як вербалізовані емоції (почуття-переживання та почуття-стани) ми розуміємо як одиниці із різною мірою зредукованою, згаслою предметною віднесеністю. Саме на підставі міри “згасання” предметної віднесеності та активізації семантики ставлення до адресата як відтворення додаткової інформації про суб'єктивний світ адресанта в межах емоційно-афективного ставлення виділяємо два типи ВФП із виразною прагматичною інтенцією: ті, у яких переважає емоційний складник

(благопобажання), та ті, у яких домінувальним є складник афективний (злопобажання).

У благопобажаннях, позначених емоційним ставленням до адресата, обов'язково присутня позитивна орієнтація на адресат + емоційне співпереживання, враження як вплив емоційного позитивного ставлення до нього. У благопобажаннях емоційність об'єднує емоції, почуття, настрої, мотиви і спонукальні до доброго імпульси в один смисловий комплекс. У контексті нашого дослідження важливою видається не деталізація фрагментів емоційного плану благопобажань, а їхнє загальне ілокутивне спрямування: англ. *God (Lord) bless you* [АУФС 2005: 415], укр. *Пошли вам здоров'я, та з неба дощ, та хліб, та цвіт, на всячину, Щоб ти був здоровий, як вода* [Паз 1991: 327], болг. *Бог да ми те оздравее* [БНТ-ППГ 2000: 561], *Господ здраве да ти дава* [БНТ-ППГ 2000: 563], ч. *Drž hlavu vzhůru* [SSJČ, d. 1996: 144]. Як благопобажання, такі одиниці на тлі різною мірою зредукованої предметної семантики вербалізують не позамовний об'єкт (адресата побажання), а почуття-рефлексії адресанта на підставі доброзичливого ставлення до адресата: англ. *Health be yours* [BPS 2015: 19], укр. *Дай Боже (Бог) здоров'я*. Уживається для вираження побажання добра, благополуччя кому-небудь як вияв подяки [ФСУМ 1999: 219], *Бувай здорова од припінка до порога* [Паз. 1991: 319], *Дай, Боже, разом двоє – щастя і здоров'я, Щоб був сильним, як дуб, Дай, Боже, віку довгого і здоров'я доброго* [Паз 1991: 20, 378], болг. *Бог да ми те оздравее* [БНТ-ППГ 2000: 561], *Бог да ти чува здравето* [БНТ-ППГ 2000: 562], *Виє да сте живи и здрави* [БНТ-ППГ 2000: 562], *Господ здраве да ти дава* [БНТ-ППГ 2000: 563], *Догодина живо и здраво* [БНТ-ППГ 2000: 564], *Да си жив и здрав, голям да пораснеш* [БНТ-ППГ 2000: 563], ч. *Vodejž jsi zdrav byl* [SSJČ, d. 1996: 144], *Vuď zdrav, Hodně štěstí a zdraví* [SSJČ, d. 1996: 735].

Оцінне ставлення до адресата у таких мовних формулах визначається одночасно системою психологічних та естетичних констант концептуальної картини світу адресанта та стереотипними уявленнями про еталон приємної людини і системою образів та асоціацій, закріплених суспільною свідомістю за конкретною денотативною сферою (благо = *здоров'я, щастя, достаток, добрий врожай* тощо). Денотативна сфера у ВФП як знаках культури тісно переплетена із сферою символічною і надає у кінцевому результаті словесній формулі здатності виражати схвалення адресата та

вербально стимулювати сприяння розвитку подій на його користь: укр. *Дай, Боже, разом двоє – щастя і здоров'я* [Паз. 1991: 320]. У чеській мові: *At' ti štěstí zpívá (kvetе), At' ti štěstí jde pod rukou, At' ti jde všechno co z vody, At' ti jde všechno co po šňuře, At' ti jde všechno jako po lýchách* [SSJČ, d. 1996: 734–735].

Питання про те, чи ці позитивні ознаки об'єктивно властиві адресатові, чи приписуються йому адресантом, залишається у площині конкретної комунікативної ситуації, адже тут йдеться про його суб'єктивні реакції. Прагматична інтенція адресанта – вплинути вербалізованою емоційною реакцією як стимулом, тут реалізується через пошук уже наявної у мові формули, яка транспонується із звичної для адресата і адресанта мовної картини світу, із сфери “вищого порядку”, позначеної символічним значенням та асоціаціями онтологічного плану, усталеними у суспільній лінгвокультурній свідомості – в усіх мовах, що вивчаються, семантичними актантами, які дозволяють змоделювати бажане – здоров'я, любов, довгий вік, розум, врожай, достаток (багатство): англ. *May you have love that never ends* [АУФС 2005: 1013], укр. *Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий як земля* [Паз. 1991: 318], *Дай Боже хлібцеві урожаю, а вам здоров'я, Дал ти господ здраве и кола имане* [БНТ-ППГ 2000: 564], *Догодина живо и здраво* [БНТ-ППГ 2000: 564], *Здрав да бъдеш като кукуряк* [БНТ-ППГ 2000: 564], ч. *Vodej ti je mysl vždy zdravá* [SSJČ, d.1: 144], *At' ti štěstí zpívá*.

У слов'янських мовах побажання багатства передусім асоціюється із землею та весною й осінню як періодами сівби та збирання врожаю: укр. *Будь здорова, як вода, багата, як земля, щаслива, як зоря* [Паз.1991: 318], *Абисте були багаті, як весна, плідні, як перепелиця Аби-с весела, як весна, багата як осінь Щоби ся мав, як свята земля* [Паз. 1991: 321]. У чеській мові маємо мотивацію через побажання достатку: *Měj všechno do Voňa! Měj, co hrdlo račí*.

У англійській мові натрапляємо на побажання, щоб усе було адресатові на користь: *Much good may it do you* [АУФС 2005: 676], мати повні кишені золота: *May your pockets be filled with gold* [Smith 2015: 21] та мати гроші: *May your pockets hold always a coin or two* [Smith 2015: 25], *God, send you more wit and me more money* [Smith 2015: 312].

На іншому полюсі маємо *злопобажання* (прокльони), що концентруються у межах афективної модальності. Емотивність у них набуває статусу значення, стає облігаторною. Вибір мовної формули

як вербальної реакції на прояви адресата, його поведінку, вчинки тощо є виявом емоційного “зриву” адресанта. Прокльони є нічим іншим, як усталеними у лінгвокультурній свідомості вербальними формулами вияву емоційної агресії, що передбачає виразно негативну оцінку адресата. Негативній оцінці, за припущенням Н. Д. Арутюнової, властива ще більша тенденція до відриву від денотата, ніж оцінці. Це твердження повною мірою стосується і злопобажань.

Прагматична інтенція прокльонів реалізується як вербалізована агресія через вплив тенденційного образу із символічним значенням, який у мовній картині світу і адресанта, і адресата стійко асоціюється із насиланням лиха, біди, покарання тощо. Вибір мовної формули на позначення дії *проклинати* “різко засуджувати кого-небудь, висловлювати безпосередній розрив з ним, супроводжуючи такий акт зловісним побажанням, пророцтвом”, а у вигуковій функції “висловлювати велике невдоволення, особливу ненависть, особливо жорстке засудження, сильне обурення, досаду, відчай і т.п.” [ВТССУМ: 1155] зумовлений не стільки внутрішньою формою прокльону, скільки загальною орієнтацією усієї мовної формули на побажання зла. Попри часто доволі розгалужену внутрішню форму прокльони – у своєму найчистішому й вільному вигляді – це словесні формули, вислови у наказовому способі, які коротко й афористично передують одне грізне побажання [Арнаутов 1996: 677].

Вибір самої форми (формули) прокльону зорієнтований на семіотичні сфери “нижчого порядку”, які потенційно уможливають вербальне забезпечення емоційного “зриву” адресанта. У прокльони лише вкладається побажання загрози здоров’ю, добробуту, щастю, а інколи й життю. Семантичними актантами – об’єктами злопобажань, здатними у лінгвокультурній свідомості колективу мовців змоделювати бажане як біду, смерть, хворобу, деструкцію, виступають нечисті сили й локуси, земні й небесні стихії, божества як символи покарання тощо. В англ. *Woe betide you* [АУФС 2015: 1033], *May the snails devour his corpse and the rains do harm worse, May the devil sweep the hairy creature, May you be broken over the masons cliff*, укр. *Лети з усіма вихрами, Нехай тебе свята земля не прийняла* [Паз. 1991: 330], *А щоб ти скис А перун би ти ясний тріс* болг. *Да го не приеме земята* [БНТ-ППГ 2000: 569], *Взел та дядола* [БНТ-ППГ 2000: 568], *Дано го помете черната чума* [БНТ-ППГ 2000: 575], ч. *Třebas ho vlk vzal Peklo do tebe, Jdi na krkavčí zámek Ať tě zem pohltí* [ČSVS, d. 3, 1988: 311].

Таким чином, і у благопобажаннях, і у злопобажаннях є підстави говорити про специфічну структуру фразеологічного значення, у якому основне навантаження перебирає на себе його прагматичний компонент (експресивність, емоційність, оцінність); предметно-понятійний зміст виявляє тенденцію до “згасання” у напрямку від благопобажань до прокльонів і лише різною мірою “проступає” на його тлі.

Процес вербалізації і позитивних, і негативних вражень адресанта формально живить культурний складник семантики таких одиниць. Він у контексті аналізу побажань як уламків давніх ритуалів та магічних дій є надзвичайно важливим. Культурний зміст ВФП апелює передусім до міфопоетичних, релігійних уявлень. Такий зміст на рівні семантики є очевидно інтеркультурним, так само як інтеркультурними є загальнолюдські поняття добра і зла. Благопобажання і злопобажання як реліктові уламки давнього магічного ритуалу є культурно значущими феноменами, які у сучасному суспільстві позначені виразною архаїкою. Вони є генетично різними магічними ритуальними формулами, виявляють чітку семантику дуальності, що сягає системи бінарних світоглядних опозицій, надзвичайно важливих у категоризації ритуалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Агапкина Т. А.* Благопожелание: ритуал и текст / Т. А. Агапкина, Л. М. Виноградова // Славянский и балканский фольклор. Верование, текст, ритуал. – М. : Наука, 1994. – С. 168-208.
- Арнаутов М.* Български народни празници: обичаи, вярвания, песни и забави през цялата година / Михаил Арнаутов. – Велико Търново : Сириус 4, 1996. – 143 с.
- Виноградова Л. Н.* Вербальные компоненты обрядового комплекса (влияние фольклорного текста на структуру, семантику и терминологию обряда) / Л. Н. Виноградова // Язык культуры. Семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923-1996) / [отв. ред. С. М. Толстая]. – М. : Индрик, 2004. – С. 217–236.
- Жайворонок В. В.* Українські обрядові мовні формули на етнокультурному тлі / В. В. Жайворонок // Слово. Фраза. Текст. Сборник научн. статей к 60-ти летию проф. М. А. Алексеенко. – М. : Азбуковник, 2002. – 592 с.

- Круть І. Ю.* Лексика календарно-обрядової поезії: структурно-семантичний та стилістичний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / І. Ю. Круть. – Кіровоград, 2004. – 20 с.
- Телия В. Н.* Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
- Толстой Н. И.* Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Никита Ильич Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 509 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ

- АУФС* – Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К. Т. Баранцев. – 2-ге вид., випр. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2005. – 1056 с.
- БНТ-ППГ* – Българско народно творчество : в 12 т. / [ред. кол. Д. Осинин]. – София : Български писател, 1963. – Т. 12 : Пословици, поговорки, гатанки. – 1963. – 710 с.
- ВТССУМ* – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. І. Т. Бусел]. – Київ : Ірпінь : ВТ “Перун”, 2001. – 1440 с.
- Паз.* – Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / [упорядк. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1991. – 440 с.
- ФСУМ* – Білоноженко В. М. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн / Білоноженко В. М. – К. : Наукова думка, 1999. – Кн. 1. – 528 с. ; Кн. 2. – 529 с.
- ČSVS* – Český slovník věcný a synonymický : V 4 d. / [zpr. J. Haller]. – Praha : SPN, 1969 – . – D. 1 : 1969. – 292 S.; D. 2 : – 1974. – 596 s; D. 3 : – 1977. – 709 s.; D. 4 : Rejstřík k svazkům 1 – 4. – 1983. – 984 s.
- IBPS* – Skelton R. Spellcraft. A handbook of invocations, blessings, protections, healing spells, binding and bidding / R. Skelton. – Toronto, 1978. – 195 p.
- Smith* – The Oxford dictionary of English proverbs / [comp. : Smith W.]. – Introd. : Wilson J : Oxf., U. P. : Clarendon, 2015. – 930 p.
- SSJČ* – Slovník spisovného jazyka českého. V 4. d. – Praha: Academia. D. 1 : A – M. – 1960. – 1311 s.; D. 2 : N – Q. – 1964. – 1131 s.; D. 3 : R – U. – 1966. – 1079 s.; D. 4 : V – Ž. – 1968. – 1208 s.

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ У НЕСПОРІДНЕНИХ МОВАХ

Михайлова Є.В.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

КАТЕГОРІЙНА СЕМАНТИКА ПРИКМЕТНИКА В ТУРЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Постановка проблеми. У даному дослідженні визначення прикметника як частини мови – семантико-граматичного класу слів – ґрунтується на гетерогенному принципі класифікації, що базується на поєднанні трьох критеріїв: семантичного, синтаксичного та морфологічного. Ці критерії взаємопов'язані і становлять ієрархічно впорядковану послідовність трьох принципів аналізу слів турецької та української мов, що відображає системно-структурні відношення слова як знакової одиниці мови на граматичному мовному рівні. “У граматичній системі мови, яка є визначеною цілісністю, виокремлюються вузлові ланки, що об'єднують слова в граматичні розряди. Кожен такий розряд слів займає в граматичній будові мови визначене місце. Він протиставляється всім іншим граматичним розрядам слів і водночас об'єднаний із ними в одне ціле як компонент єдиної граматичної системи” [Скорик 1968: 284].

Слово як об'єкт частиномовної класифікації, звичайно, синтезує і лексичну і граматичну семантику, тому не можна стверджувати, що лексичні значення слів абсолютно не впливають на визначення частин мови, які є класами цих слів. Однак класифікація лексем за частинами мови насамперед обумовлюється закріпленими за ними граматичними функціями. Базовим теоретичним положенням дослідження є розуміння частини мови як граматичного явища – семантичної категорії граматичного порядку, що визначається на основі частиномовного категорійного значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові та практичні граматики турецької мови визначають два статуси

прикметникових класів слів у граматичній системі турецької мови: 1) прикметник – окрема частина мови; 2) прикметник – атрибутивно-функціональний клас слів у межах частини мови предметно-якісне ім'я. Первинність функціонально-синтаксичного критерію спричинила відсутність у деяких граматиках турецької мови прикметника як окремої частини мови (Б. Емре, М. Ерґін, Ф. Еркман-Акерсон) і / або означення як окремого члена речення (Т. Аксалан, Т. Генджан, Ю. Ѓокнелль, З. Коркмаз). Ця тенденція відображена і в граматичній теорії М.О. Баскакова, який прикметник визначає як функціональну форму частини мови предметно-якісне ім'я [Баскаков 1957: 79]. Більшість учених вважають типовим визначення прикметника української мови як частини мови, що виражає ознаку предмета безпосередньо або через його відношення до чогось (І.Р. Вихованець, В.О. Горпинич, А.П. Грищенко).

Постановка завдання. Мета дослідження – визначити категорійну семантику прикметника в турецькій та українських мовах, проаналізувати спільне та відмінне, зокрема дослідити реалізацію категорійної семантики прикметника у синтаксисі турецького та українського речення.

Виклад основного матеріалу. Категорійна семантика прикметника 'статична ознака предмета' входить до загальномовної семантичної категорії якості, що формує функціонально-семантичне поле, до якого належать слова різних частин мови, але 'статична ознака предмета' виокремлюється в окрему частиномовну категорію за особливостями семантики, а саме статичністю та залежністю від предмета як носія цієї ознаки. За теорією номінації, прикметник автономно не співвідноситься з денотатом, а тільки через посередництво означуваного ним іменника, тому семантика 'статична ознака предмета' двокомпонентна, вона об'єднує лексичну сему (назву ознаки) та граматичну сему 'означальне відношення' (залежність від носія ознаки – іменника). Прикметники виражають статичну ознаку – якість, властивість, відношення, що безпосередньо або опосередковано характеризує предмет (особу), названий іменником. Така семантика узагальнюється в семантичну категорію 'статична ознака предмета', що визначається узагальненим питанням *nasıl?* в турецькій мові та який? в українській мові.

Питання *nasıl?* (*büyük (nasıl?) ← orman /великий ліс/*) вказує на узагальнену категорійну семантику прикметника: у поданому прикладі це означає, що ознака *büyük /великий/* характеризує будь-

який *ortan /ліс/*. Крім питання *nasıl?*, прикметники відповідають на питання *hangi? kaçınıcı? kiminki?*, які диференціюються залежно від конкретної мовленнєвої ситуації та специфіки лексичної семантики прикметника.

Прикметники відрізняються за своєю категорійною семантикою від слів інших частин мови, що позначають ознаки:

– іменників, які також можуть виражати семантику статичної ознаки, але незалежно від носія цієї ознаки, що в межах іменника визначається як категорійно предметнена ознака (*neşelik /радість/, gençlik /молодість/*);

– дієслів, що виражають процесуальну (динамічну) ознаку її носія, для якої характерна часова протяжність (*neşelenmek /радіти/, gençlenmek /молодіти/*);

– прислівників, які мають значення статичної обставинної ознаки, зовнішньої (зовнішні фактори) по відношенню до процесу (*akşamleyin çalışıyordum /працюю увечорі/*).

Відмінність категорійної семантики слів різних частин мови, що в ономасіологічному аспекті можуть бути співвідносними з однією і тією самою реалією дійсності, демонструє граматичну природу семантичної категорії атрибутивної ознаки, на якій формується частина мови. Слова як номінативні знаки належать до різних частин мови не на підставі узагальнення їхніх лексичних значень, що виявляються через референтну функцію, а на основі абстракції вищого рівня узагальнення – граматичної семантики, яка репрезентується у мові різними способами оформлення цих лексичних значень на синтаксичному та морфологічному рівнях граматичної системи мови.

Категорійна семантика ‘статична ознака предмета’ може оформлюватися в турецькій мові лексико-морфологічно і / або функціонально-синтаксично, в українській мові лише морфологічно.

Прикметники, які називають ознаку, що мислиться категорійно поза контекстом, як ознака предмета: *ılık /теплий/* (*nasıl? hangi? який?*), *soğuk /холодний/* (*nasıl? hangi? який?*), *ince-cik /тонесенький/* (*nasıl? hangi? який?*), *bulut-lu /хмарний/* (*nasıl? hangi? який?*), *yazılı /письмовий/* (*nasıl? hangi? який?*), виражають семантику ознаки лексично, що передається морфологічною будовою слова: 1) у непохідних прикметниках та прикметниках, утворених на базі непохідних (якісних) прикметників, ‘статична ознака предмета’ виражається коренем / основою слова синкретично: виражає саму

ознаку та відношення цієї ознаки до означуваного предмета, оскільки ономасіологічно ознака не існує відірвано від предмета, який вона характеризує, індивідуалізує, виокремлює з-поміж інших предметів: *iyi* /добрий/ (nasıl? який?), *kötü* /поганий/ (nasıl? який?), *iyi-cik* /добренький/ (nasıl? який?), *kötü-cük* /поганенький/ (nasıl? який?); 2) похідні прикметники, утворені на базі лексики інших частини мови, – морфологічні атрибутиви – називають ознаку предмета за відношенням до іншої реалії дійсності (предмета, кількості, дії), тому морфологічна будова таких прикметників відображає ці відношення спеціальними словотвірними афіксами: твірна основа називає явище дійсності (лексична сема), на основі якого формується відношення, а словотвірний афікс виражає атрибутивне відношення (граматична сема): *geç-tek* /проходити/ → *geç-eğen* /тимчасовий/; *insan* /людина/ → *insan-cil* /людяний/; *bir* /один/ → *bir-incî* /перший/.

Такі слова поза контекстом відповідають на питання nasıl? який?, що підтверджує вираження ними категорійної семантики 'статична ознака предмета' і дозволяє кваліфікувати їх як лексичні прикметники – ад'єктиви.

Реалізуючись у мовленні, лексичні прикметники дублюють свою категорійну семантику на синтаксичному рівні, тому що в процесі номінації об'єднується ознака (прикметник) і її носій (іменник) у складі комплексної структури – назви об'єкта разом із ознакою, яка його характеризує. Цей зв'язок здійснюється на рівні синтаксису двома способами. Перший – у препозиції до означуваного іменника прикметники виражають атрибутивні відношення у функції означення. Другий – у постпозиції до означуваного іменника-підмета прикметники виражають предикативні відношення як присудок (безпосередньо) або частина складеного іменного присудка (опосередковано через дієслово-зв'язку). Аtribuтивні та предикативні відношення, що виражають семантику ознаки на функціонально-синтаксичному рівні, ономасіологічно відрізняються: в атрибутивних відношеннях ознака мислиться невідривно від носія ознаки – іменника, як внутрішня властивість предмета (особи), наприклад *erken ilkbahar* /рання весна/; у предикативних відношеннях ознака мислиться дискретно і характеризує предмет як актуальна для даної конкретної ситуації, наприклад, *Ilkbahar erkendir.* /Весна – рання./ "Предикативна якість (рос. качественность) (Сестра хвора і т. ін.) дискретна: позначувана ознака приписується її носію, виражаючи основний зміст акту предикації.

Зв'язок між ознакою і її носієм встановлюється лише в результаті цього акту. Роздільне приводиться у зв'язок, але ніколи не зливається в єдине ціле: цьому перешкоджає дискретне уявлення предиката стосовно суб'єкта. Інший характер має атрибутивна якість. Дискретність у цьому випадку не настільки яскраво виражена. Вона зберігається лише тому, що конкретна ознака може сполучатися не тільки з конкретною однією субстанцією, але й з іншими означуваними об'єктами (пор. *висока людина, високий дуб* і т. ін.)” [Бондарко 2002: 312].

Здатність виконувати прикметником атрибутивну та предикативну функції визначають і сучасні турецькі граматики. “Наприклад, *eski bina* /старий будинок/ та *bina eskidir* /будинок старий/, в обох цих варіантах використовується прикметник *eski*, але в першому випадку у функції означення, а в другому – частини іменного присудка. У першому випадку значення прикметника визначає та обмежує інший елемент значення. Ми можемо перефразувати це словосполучення як ‘старість визначена будинком’. У другому ж випадку вказується на основний елемент змісту, описується одна із можливих характеристик предмета, перефразовуючи ‘будинок має ознаку старості’ – це і є предикативна функція прикметника” [Martinez 1997: 304].

Атрибутивні синтаксичні відношення прикметника граматично оформлюються підрядним зв'язком прилягання препозитивного прикметника до означуваного іменника, в яких прикметник виконує функцію означення: *Medeniyet ve tarih kaupak ve şüpheli iki dosttur* /Цивілізація та історія – це два сумнівні, ненадійні друзі/ [Bozkurt 2005: 34].

В українській мові атрибутивні синтаксичні відношення оформлюються морфологічно, оскільки прикметник української мови є змінним та залежним від іменника. Значення ознаки прикметника має свої засоби вираження – закінчення: в називному відмінку –ий (-ій) для чоловічого роду (добрий, синій), -а, -я (-ая, -яя) для жіночого (добра, добрая, синя, синяя), -е, -є (-ее, -еє) для середнього (добре, сине, добрее, синее), -і (-ї) для множини (добрі, добрії). Закінчення морфологічно оформляє прикметник як “ознакові” слова і тому є знаками якості [Вихованець 2004: 120]. В турецькій мові препозиція до іменника в атрибутивному словосполученні не вимагає від прикметника додаткових морфологічних показників категорійної семантики і не зумовлює варіативності прикметникової лексеми, у

цій синтаксичній позиції прикметник реалізовується завжди в одній морфологічно незмінній формі.

Виступаючи у функції присудка, прикметник виражає ознаку предмета названого підметом. Предикативні синтаксичні відношення між підметом та присудком, вираженим прикметником, можуть граматично оформлюватися двома способами, що визначають структуру предиката (простий присудок або складений двочленний присудок) та два типи синтаксичного зв'язку з підметом.

В українській мові предикативна функція її полягає в тому, що прикметник у реченні виступає іменною частиною складеного присудка при зв'язці, тоді як в турецькій мові функцію простого присудка прикметник виконує самостійно, без допоміжного компонента (дієслова-зв'язки) і виражає лексичне та граматичне значення синтетично в одній словоформі.

Такі присудкові форми прикметника мають спеціальне морфологічне оформлення у минулому категоричному (-*di*, -*di*, -*du*, -*dü*, -*ti*, -*ti*, -*tu*, -*tü*), минулому суб'єктивному (-*miş*, -*miş*, -*muş*, -*müş*) та теперішньому (-*ım*, -*ın*, -*dir*, -*iz*, -*siniz*, -*dir-ler*) часах, а також в умовному способі (-*sa*, -*se*). Як в турецькій, так і в українській мові реалізуючись у позиції граматично залежного від підмета головного члена двоскладного речення, прикметник-присудок поєднується із підметом синтаксичним зв'язком узгодження, узгоджується в особі і числі (в українській мові узгоджується також рід): *Gök sağır-mış-ø* / Небо було глухим /; *İyilik yoluda yapılmış her iş seriata uygun-dur-ø* / Все, що робиться із добрими намірами, завгодно шариату /; *Çocoğum çok zavallı-ydı-ø* / Моя дитинка була зовсім нещасною / [Uşaklıgil 2001: 152]. Також прикметник може виступати у структурі складеного присудка, в якому прикметникова словоформа виражає лексичне значення ознаки, а допоміжне дієслово-зв'язка виражає граматичні значення і забезпечує синтаксичний зв'язок із підметом та вираження предикативних відношень. Функцію дієслова-зв'язки можуть виконувати напівабстрактні (напівповнозначні, напівлексичні) зв'язки, які зберігають у послабленому вигляді свій лексичний зміст: *olmak*, *bulunmak*, *ilmek*, *buti*.

Окрему групу у лексичному складі прикметників становлять якісні прикметники, які крім функції означення та присудка можуть, за твердженням лінгвістів-тюркологів виступати у синтаксичній функції обставини способу дії [Deny 2012: 233]. Керуючись функціональним критерієм, такі слова традиційно відносять до прислівника.

Семантично такі слова виражають ознаку, яка нічим не відрізняється від ознаки прикметника, але у межах прислівника протиставляється за семантикою іншим прислівникам. Традиційно прислівники поділяються на два семантико-функціональні розряди: прислівники означальні *hızlı çalışıyorum /швидко працюю/* і прислівники обставинні *kışın /взимку/, akşamleyin /ввечері/*. Питання про відмінність між означальними і обставинними значеннями другорядних членів речення, зокрема обставин, досить докладно розглядалось у російському мовознавстві. Зокрема О.О. Шахматов [Шахматов 1941: 399-406] виділяє особливу групу, так званих, означальних обставин, у ролі яких виступають прислівники способу, дієприслівники, в тому числі дієприслівникові звороти. Особливість означальних обставин визначає і О.М. Пешковський: "... Такі слова як: *прямо, вголос, враз, повністю* і т. ін., як і прислівники безпосередньо відносяться до дії, прямо обрисовують її. Навпаки, такі слова як: *тут, там, учора* і т. ін. тільки не прямо (не безпосередньо) відносяться до дії, вказують на щось побічне, щось таке, що в самій дії не міститься. У сполученні, наприклад, *він читав уголос* безформне слово обрисовує сам процес читання, вказує на одну з ознак цього читання, так само, як коли б було сказано: *він читав голосно*. У сполученні ж: *він читав учора* безформне слово вказує на щось таке, що в самому читанні не міститься, а означає тільки зовнішні умови читання. Слово "ознака" може бути застосовано тут, очевидно, тільки в надто широкому значенні. Однак саме ці слова й дали ім'я всій групі (обставини), а насильне застосування цього терміна до слів першого та другого розрядів (*голосно, бігом*) і створили такі безглузді й абсолютно незрозумілі терміни, як "обставина способу дії", "обставина кількості" і навіть в особливо ретельних шкільних граматистів "обставина способу вираження" [Пешковський 1935: 201].

В.В. Данилов зазначає, що такі слова як: *голосно, нерухомо, весело* означають спосіб дії, але визначати їх як обставина способу дії неправильно. "З граматичного боку, краще назвати їх означенням до дієслова, або щоб не порушувати встановленої системи граматичних уявлень, яка відносить означення тільки до іменників, варто говорити про означення способу дії, але, в усякому випадку, не про обставину" [Данилов 1938: 59].

Таким чином, означальні прислівники (*hızlı /швидко/, güzel /гарно/*) та обставинні прислівники (*yukarı /вгору/, aşağı /вниз/*) розрізняються за лексичною семантикою та функціонально, що

виявляється і в категорійних питаннях: перші відповідають на питання *nasıl?*, другі – на різноманітні питання *nerede? nerede? ne zaman? nereden?* і т. ін. Означальні та обставинні прислівники сполучаються із дієсловом підрядним зв'язком приляганням, але обставинні прислівники, які позначають фактори, умови існування предикативної ознаки, характеризуються більшою формально-синтаксичною автономністю у структурі речення, ніж означальні, які виражають безпосередньо ознаку дії.

Особливості семантики означальних прислівників дозволили повному кваліфікувати прислівникове значення цих слів. Зокрема в українському мовознавстві, І.К. Кучеренко розглядає означальні прислівники як другорядні члени речення, які виражають ознаки ознак і мають означальне відношення до інших членів речення (присудка та означення) з якими вони пов'язуються. “Як присудок так і означення, як уже було переконливо показано О.О. Потебнею, є виразниками ознак предмета... Їхня спорідненість у тому, що вони є виразниками безпосередньо належних предметам ознак. У матеріальному світі немає ознак без предметів (як і предметів без ознак). Зрозуміло, що ознаки ознак – це теж ознаки предметів... Виразники ознак інших ознак зв'язуються з виразниками інших ознак не безпосередньо, а через виразників ознак безпосередніх... Інакше кажучи, члени речення, що виражають ознаки ознак... опосередковуються виразниками ознак безпосередніх (присудком, означенням). З точки зору значення, ці члени речення є, безсумнівно, означенням, вони є виразниками ознак. Граматичною їхньою особливістю є опосередкованість відношення їх до виразника, носія ознак – предмета. Отже, загальною назвою цих членів речення, ми вважаємо, може бути опосередковані означення” [Кучеренко 2003: 344].

Опосередковані означення виражають опосередковану ознаку предмета, тобто через відношення її до іншої ознаки. Такі означення виступають у ролі поширювачів безпосередньої ознаки предмета – присудків та присубстантивних означень, а також можуть виражати означальні відношення до інших опосередкованих означень. Опосередковані означення формально-синтаксично сполучаються за допомогою підрядного зв'язку прилягання із дієсловом (*Ben neşeli konuşuyorum. /Я розмовляю весело/*) або прикметником (*çok neşeli oğlan /дуже веселий хлопець/*). Функціонально опосередковані означення виражають атрибутивні відношення стосовно носія ознаки, тобто характеризують підмет або додаток.

Розмежування якісних прикметників та утворених на їх базі якісно-означальних прислівників в українській мові здійснюється на морфологічній основі: прикметники – змінювані слова (*тихий, тиха, тихе...*), прислівники – незмінювані слова, утворені за допомогою словотвірного афікса -о (*тихо*). Проте функціонально слова обох частин мови виступають означеннями: прикметники – безпосередніми (присубстантивними), прислівники – опосередкованими.

Враховуючи функціонально-семантичну подібність якісних прикметників та означальних прислівників в українській мові, можна по-іншому кваліфікувати придієслівні означальні слова у сучасній турецькій мові. Наприклад, у реченні *Mehmet hızlı gidiyor /Мехмет іде швидко/ hızlı /швидко/* характеризує підмет *Mehmet /Мехмет/*, опосередковано вказуючи на його ознаку, тобто виконує функцію опосередкованого означення. Як відомо, у цій позиції слово *hızlı* є незмінюваним, як і у позиції присубстантивній *Hızlı tren vaktinde geldi. /Швидкий поїзд прибув вчасно/*. Отже, слово *hızlı /швидкий/* в обох реченнях має однакові семантичні (вказує на ознаку предмета), морфологічні (має незмінювану форму) і функціональні (виступає означенням) ознаки. Це дозволяє зробити висновок, що якісні прикметники у придієслівній препозиції не змінюють своєї граматичної характеристики і належать до семантико-граматичного класу прикметників.

Функція опосередкованого означення для якісних прикметників є семантико-граматичною, оскільки дублює категорійну семантику цих слів, проте ця функція є вторинною, оскільки у ній можуть виступати не всі прикметники, а тільки обмежена група якісних прикметників. У функції опосередкованого означення не можуть вживатися такі лексичні розряди якісних прикметників: назви кольорів (*ak /білий/, kara /чорний/, mavî /синій/, sarı /жовтий/* та ін.); назви мастей тварин (*siyah /вороний/, kestane /гнідий/* та ін.); назви зовнішніх (фізичних та тілесних) ознак (*sağır /глухий/, kör /сліпий/, şişman /товстий/, küçük /маленький, büyük /великий/* та ін.); назви фізіологічних або фізичних станів (*aç /голодний/, eski /старий/* та ін.); назви соціальних станів (*yoksul /бідний/, zengin /багатий/* та ін.).

Атрибутивні відношення прикметники виражають у препозиції до означуваного іменника у синтаксичних функціях: а) безпосереднього (присубстантивного) означення; та б) опосередкованого (придієслівного, приад'єктивного) означення, в яких прикметники морфологічно оформлюються у незмінній (укр. змінній) атрибутивній формі.

Предикативні відношення прикметники виражають у постпозиції до означуваного іменника у функції іменного присудка, в якій прикметники можуть морфологічно оформлюватися в як в турецькій, так і в українській мові.

Висновки. Виконуючи номінативну функцію, прикметники автономно не співвідносяться з денотатом, а тільки через посередництво означуваного ними іменника, тому категорійна семантика прикметника 'статична ознака предмета' двокомпонентна, вона узагальнює лексичну сему (назву ознаки) та граматичну сему 'означальне відношення' (залежність від носія ознаки – іменника). Категорійне значення 'статична ознака предмета' визначається узагальненим питанням *nasıl? який?*, але залежно від конкретної мовленнєвої ситуації та специфіки лексичної семантики прикметники відповідають на питання *hangi? kaçınıcı? kiminki? як?* Категорійна семантика 'статична (непроцесуальна) ознака предмета' функціонально реалізується в атрибутивних, атрибутивно-предикативних та предикативних синтаксичних відношеннях, що корелюють із категорійною семантикою прикметника, тому визначають функціональну особливість прикметника як частини мови: функції безпосереднього (присубстантивного) означення та присудка мають семантико-синтаксичний характер і є первинними синтаксичними функціями прикметника. У цих синтаксичних функціях можуть виступати всі прикметники незалежно від особливостей їхньої семантики. Атрибутивні синтаксичні відношення прикметника граматично оформлюються підрядним зв'язком прилягання препозитивного прикметника до означуваного іменника або опосередковано за допомогою підрядного зв'язку прилягання із дієсловом чи прикметником. В українській мові атрибутивні синтаксичні відношення оформлюються морфологічно. У цій синтаксичній позиції турецький прикметники реалізуються завжди в одній морфологічно незмінній формі. Ознакові слова, формують групу якісних прикметників, що виконують функцію опосередкованого означення. Опосередковане означення виражає опосередковану ознаку предмета через відношення її до іншої ознаки, вираженої присудком або присубстантивним означенням. Функція опосередкованого означення для якісних прикметників є семантико-граматичною, оскільки корелює із категорійною семантикою прикметника, але вторинною, тому що характерна для обмеженої групи якісних прикметників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Баскаков Н.А.* Морфологическая структура слов и части речи в тюркских языках / Н.А. Баскаков // Советское востоковедение. – 1957. – № 1. – С. 72–85.
- Бондарко А.В.* Теория значения в системе функциональной грамматики / А.В. Бондарко. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
- Вихованець І.Р.* Теоретична морфологія української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 411 с.
- Вихованець І.Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
- Горпинич В.О.* Морфологія української мови : [підручник] / В.О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 334 с.
- Грищенко А.П.* Прикметник в українській мові / А.П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 208 с.
- Данилов В.В.* Методика наречий / В.В. Данилов // Русский язык в школе. – 1938. – № 2. – 59 с.
- Кучеренко І.К.* Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія / І.К. Кучеренко. – Вінниця : “Поділля-2000”, 2003. – 464 с.
- Пешковський А.М.* Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковський. – М. : Усевно-педаг. изд., 1935. – 452 с.
- Скорик П.Я.* О принципах классификации слов по частям речи (на материале чукотско-камчатских языков) / П.Я. Скорик // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. – Л., 1968. – С. 282–283.
- Шахматов А.А.* Синтаксис русского языка [2-е изд.] / А.А. Шахматов. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.
- Bozkurt I.* Bir Gün Belki / İ. Bozkurt. – Istanbul : Cem Yayınevi, 2005. – 358 s.
- Deny J.* Türk Dil Bilgisi / J. Deny. – Istanbul : Kabaııcı yayımevi, 2012. – 956 s.
- Martinez J.G.* The Predicative Function of an Adjective / J.G. Martinez // EPOS. – 1997. – No. XII. – P. 303–313.
- Uşaklıgil H.Z.* Mavi ve siyah / H.Z. Uşaklıgil. – Ankara : Özgür Yayınları, 2001. – 400 s.

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ У ПРОСТОРІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Калініченко М.М.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

КАРНАВАЛІЗАЦІЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ МОВИ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

Коли у першому розділі роману Германа Мелвілла “Шахрай” (“The Confidence-Man”, 1857) автор зображує епізод, у якому корабельний цирульник, що облаштував свій бізнес на борту річкового пароплава *Fidèle*, вивішує над дверима перукарні велику дерев’яну табличку із надписом “NO TRUST” (“в кредит не працюємо”, проте буквальне значення цієї фрази: “не довіряю”), він не лише привертає читацьку увагу до головної теми власного твору – зневір’я або втрату довіри, але й робить акцент на основній мовній стратегії американського мистецтва слова 1800-х років, яка полягала в утвердженні всеосяжної підривної зневіри у процесі визначення істинного змісту художніх творів. На самому початку багаторівневого стилістичного лабіринту роману “Шахрай” нам пропонується особливий символічний знак, котрий увиразнює фундаментальну ідею, яку будуть інтенсифікувати усі наступні розділи та навіть окремі речення цього тексту – у світі американського “чорного гумору”, довіра між читачем й автором безжалісно й цілеспрямовано підривається.

У 1839-му році, майже за два десятиріччя до публікації “Шахрая”, у популярному виданні “The Crockett Almanac”, яке спеціалізувалося на гумористичних оповіданнях про життя й пригоди мешканців американського фронтиру, була надрукована редакторська передмова, котра у значно спрощеній й дохідливій формі пояснювала ту ж саму основоположну ідею, що й перший розділ роману Мелвілла.

Після декількох вступних речень, які обіцяли потенційним передплатникам, що на сторінках видання на них чекатимуть

розповіді про “сущі страховиддя”, “безстидні походеньки” й “кровопролитні побоїща”, автор передмови звернувся до читачів із наступною промовою: “А зараз, мої дорогенькі, я сподіваюсь, що ви будете задоволені усім, що ви тут знайдете. Якщо ж ні, тоді вам доведеться підняти свій пихаті дупи й вимітатися геть звідси!”. Поруч із цим промовистим оголошенням була надрукована велика ілюстрація, на якій зображалася стара сварлива баба (під її фігурою знаходився пояснювальний надпис маленькими літерами – “автор”), яка мітлою виганяла зі своєї дерев’яної хижі якогось наляканого, добре одягнутого чоловіка, котрий імовірно мав репрезентувати “вишуканого” читача, незвиклого до подібних літературних грубощів. У самому центрі малюнку, над дверима оселі войовничої старої жінки, висіла дерев’яна табличка із одним коротким реченням, написаним величезними чорними літерами. Не помітити її було практично неможливо. Ці слова добре знайомі шанувальникам роману Мелвілла “Шахрай” – “NO TRUST”.

Коли ми безпосередньо звертаємося до текстів, котрі увійшли до “альманаху Крокетта”, стає зрозуміло, наскільки значущою виявився цей зловісний напис “Не довіряю” не лише для цієї збірки, але й для значної кількості інших популярних гумористичних творів, які друкувалися в Америці у першій половині 19-го сторіччя. У таких основоположних текстах американської гумористичної літератури як “альманах Крокетта”, увиразнюється катастрофічний дефіцит “довірливих стосунків” між читачем й автором у його традиційній ролі передавача семантичного “змісту”. Автори популярних гумористичних оповідань усіма можливими способами намагалися знищити читацьку віру у саму можливість існування єдиного змістового осереддя їхніх творів. Заради досягнення цієї мети вони взяли на озброєння особливу літературну стратегію, яка полягала у тотальній дезорієнтації та руйнації усталених норм сприйняття літературних творів. У порівнянні із цими текстами, навіть роман Мелвілла “Шахрай”, у якому автор сміливо експериментував із багатьма підривними стратегіями, здається “вишуканою” спробою мистецького упокорення національної гумористичної літератури, яка вирізнялася з-поміж усіх інших різновидів тогочасних популярних жанрів своєю звірячою жорстокістю, нестримним демократичним дикунством й безмежною фантастичністю.

Не дивно, що Мелвілл, який уважно слідкував за розвитком популярної культури Америки (письменник неодноразово згадував

ім'я Дейві Крокета у своїх творах, а також безпосередньо ознайомився із виданням його “альманаху” за 1839-й рік, про що свідчать особисті нотатки письменника), використав у романі “Шахрай” образ таблички із надписом “не довіряй”, яка мала відлякувати “благородних” читачів від підривної риторики американських гумористичних авторів. Але факт прямого запозичення засвідчує значно ширші культуральні зв'язки Мелвілла не лише з “альманахом” Крокета, але й із багатьма іншими зразками популярної гумористичної літератури. Роман “Шахрай” та збірка гумористичних творів Дейві Крокета належать до величезної групи творів, які увиразнювали особливу підривну стилістику популярної американської літератури, характерними ознаками якої були несподівані поєднання абсолютно несумісних образів, хаотична фрагментарність сюжету й раптові зміни часопросторової перспективи.

Подібні властивості також були притаманні ірраціональній стилістиці американської сенсаційної літератури. Але у популярних гумористичних творах підривний ірраціоналізм вивищується над загальним рівнем специфічної наративної техніки або літературної стратегії й набуває статусу єдиної визнаної мистецької цінності, яка відстоює свою бунтівну незалежність, безжалісно знищуючи усі ознаки змістовності та раціональності на своєму шляху. Нестримна підривна ірраціональність, гротескова жорстокість й абсурдна фантастичність гумористичних творів стали безпосереднім наслідком свідомих літературних маніпуляцій їхніх авторів.

Завдяки цій характерній особливості, популярні гумористичні твори дивним чином наближалися до постмодерної естетики двадцятого століття. Їх найяскравіші зразки вирізнялися не лише граничною відвертістю зображення найтемніших аспектів людської натури й життя тогочасної Америки, але й винятковою здатністю перенаправляти руйнівну енергію ірраціональної стилістики у сферу лінгвістичної “вільної гри”, далекої від конкурентної суспільно-політичної проблематики, якою так переймалися творці викривальних сенсаційних романів.

Величезний масив гумористичних творів, які друкувалися в Америці першої половини 19-го сторіччя, варто класифікувати за двома основними напрямками, які мали суттєві відмінності. Проф. Констанція Роурк у фундаментальній дослідницькій праці “American Humor: A Study of the National Character” (1931) згадувала

про стилістично стриманий і витончений літературний гумор авторів Нової Англії (або ж “гумор янкї” – мешканців північних штатів Америки) та похмурий гротесковий гумор американської “глибинки”. Подібно до неї, Волтер Блейр та Гамлін Гілл у праці “America’s Humor: From Poor Richard to Doonesbury” (1978) наголошують на суттєвих відмінностях між двома основними видами американської гумористичної літератури першої половини 19-го сторіччя – “поважної” та “підривної”. На їхню думку, літературні зразки “поважного гумору” були стилістично поміркованими й навіть консервативними, а їхні автори головним чином орієнтувалися на закордонні моделі вишуканого інтелектуального гумору у творах англійців Голдсмита й Аддісона. У своїх жартівливих історіях, які втілювали естетику високого аристократичного мистецтва з його акцентом на жорстко визначену соціальну ієрархію, “поважні” гумористи зображали життя тогочасної Америки з позицій передбачуваного раціоналізму й моральності. Цей рафінований гумор створювався такими авторитетними представниками “благородної” літературної традиції, як Джордж В. Арнольд, Чарльз Августус Дейвіс, Олівер Венделл Голмс, Джеймс Расселл Ловелл й Аза Грін переважно для “вишуканих” читачів з Нью-Йорку та інших регіонів Нової Англії.

Творці “підривної” гумористичної літератури не заперечували традицій “високого” іноземного мистецтва – вони взагалі ігнорували будь-який літературно-естетичний досвід минулого й отримували неприховане задоволення від написання історій, які увиразнювали немислиму абсурдність, нелюдську кровожерливість й дикунську неповагу до релігії та моральності. Головною дійовою особою “підривних” гумористичних творів став демократичний герой-шахрай, який відверто глузував з усіх суспільних і божественних законів. Він втілював у своєму образі нове бачення людини, яка має покладатися на свою інстинктивну звірячу жорстокість й безсоромну підступність заради елементарного виживання у дивовижному і страшному світі, де панують смертельно небезпечні невирішувальні протиріччя. Як стверджують Блейр і Гілл, цей “підривний гумор” особливо виразно проявився у творчості таких популярних гумористів з південно-західних регіонів Америки, як Томас Бенгс Торп й Джордж Вашингтон Гарріс.

У сучасному літературознавстві, проблема визначення впливу бурхливих сили демократичної культури Америки 19-го сторіччя на

процес формування національної літературної мови й національного літературного дискурсу досі залишається без належної уваги наукової спільноти. Одним із оптимальних способів оцінки масштабності й виняткової значимості цього культурального впливу може стати уважний аналіз особливостей стилістичного розвитку американської популярної гумористичної літератури.

У своїх розвідках, присвячених вивченню історії російської та французької літератури, М. Бахтін стверджував, що однією із основних умов виникнення справжньої літератури у певній країні є поява так званої попередньої підготовчої стадії, на якій мова й система культуральних цінностей стають цілковито релятивними по відношенню до їхнього традиційного утилітарного або ідеологічного значення. На думку Бахтіна, протягом цього періоду лінгвістичної “невизначеності” у становленні нової мовної та літературної свідомості суспільства, усі основні символи й принципи функціонування культури, яка перебуває у транзитному стані, позбавляються свого колишнього значення й обертаються на “маски й вбрання для карнавалу і блазнювання”. Процес винайдення нових дефініцій змістових елементів культури відбувається “у атмосфері жартівливого ошуканства”. Такі популярні гумористичні жанри, як “*parodia sacra*” звільняли середньовічну культуру від усталених логічних взаємовідносин між її складовими та увиразнювали особливу “карнавалізацію” мови. У такий спосіб, ці первинні гумористичні жанри торували шлях для складної й багатозначної літератури майбутнього.

Сатиричний гумор, на переконання Бахтіна, належить до зразків “карнавалізованих” явищ культури, зорієнтованих на усунення усіх потенційних проявів нерівності між різноманітними представниками соціуму. На місце колишніх жорстких правил поведінки й традиційних суспільних умовностей приходить вільна категорія “карнавалу”, котра поєднує у собі сакральне та світське, величне й нікчемне, “високе” і “низьке”.

Хоча Бахтін застосовував поняття “карнавалу” по відношенню до європейської культури, ознаки описаної ним “карнавалізації” також добре помітні у дискурсі демократичної Америки 19-го сторіччя, яка можливо більше за інші держави світу заслуговує на статус країни “карнавальної” культури. Популярна американська культура дійсно нагадувала грандіозний “карнавал”, котрий на декілька десятиліть охопив країну своєю атмосферою нестримних

підривних веселоців, що знищували усі соціальні й класові відмінності та зводили разом у дивовижній єдності невирішувальних протиріч будь-які “високі” й “низькі” культуральні елементи. Бахтінський “карнавал” перетворився на майже традиційний атрибут творчості не лише популярних авторів, але й багатьох класиків часів Американського Ренесансу.

Виразні ознаки “карнавальності” знаходимо у оповіданнях Е.А. По “Вільям Вілсон” й “Маска Червоної смерті” та романах “Мармуровий фавн” і “Blithedale Romance” Н. Готорна. Тяжіння автора до “карнавалізації” легко помітити відразу у декількох епізодах роману “Мобі Дік”. Нарешті, “карнавал” або “маскарад” (нерідко у буквальному значенні цього слова) не оминали увагою такі авторитетні масові автори, як Джон Ніл й Джордж Ліппард. Усі вони сполучали у парадоксальних “карнавальних” епізодах їхніх творів “високі” й “низькі” елементи національної культури з метою виконання певних мистецьких завдань, які на їхню думку були важливими для існування й розвитку американської демократії.

Але важливішим за окремі зразки “карнавальних” образів й епізодів виявилось загальнонаціональне тяжіння до “карнавалізації” літературної мови. Серед іноземних дослідників й знавців культури тогочасної Америки, знайшлося чимало відомих особистостей, які відмічали виразний зв'язок між бурхливими соціально-політичними перетвореннями, що супроводжували розвиток новоявленого демократичного суспільства, та специфічною лінгвістичною незвичністю, характерною для мови американських митців. Ще у 1809-му році, анонімний британський критик з впливового видання “Edinburgh Review” стверджував, що “Американський бард нерідко послуговується такою мовою, котра є абсолютно невідомою і навіть чужою для прози й поезії нашої країни”. Цій дивній мові була притаманна не лише “величезна кількість цілковито нових, чудернацьких слів” але й “свідоме перекирчування значення ще більшого числа слів, що порушувало принципи їхнього мовного використання й призводило до повної втрати усталеного змісту”. У цей самий рік, редактори іншого відомого літературного журналу “The Annual Review” звернулися до британських критиків й читачів зі своєрідним закликком “зробити усе можливе для того, аби зупинити нестримний потік варварської фразеології американських письменників, які загрожують назавжди опоганити й знищити благородну чистоту англійської мови”.

Сміливі мовні інновації, з якими постійно експериментували представники карнавалізованого “підривного” напряму в північноамериканській літературі, нагадували справжню лінгвістичну революцію, яка відбивала визначальні процеси національної культури й безпосередньо позначилася на створенні багатьох текстів доби Американського Ренесансу. “Підривний гумор” популярної літератури перетворився на основне джерело численних “чорних жартів”, присутніх на сторінках ледь не кожного твору американської класики включно із оптимістичними філософськими есеями лідерів трансценденталізму. Цей популярний літературний напрям також відбився на захопленні канонічних авторів гротесковими й фантастичними образами та похмурими роздумами їх “темних” персонажів про абсурдність існування людини у світі невирішувальних парадоксів. Вони ж відповідальні за підривні риторичні напади на “довірливих” читачів, характерні для творчості По, Готорна й Мелвілла. З огляду на багатовекторну природу впливу популярного “підривного” гумору, існують усі підстави для того, щоб стверджувати, що за його відсутності класична література доби Американського Ренесансу втратила величезну частину свого унікального національного колориту й потужної мистецької енергетики.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Аладько Дмитро Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: семасіологія, ономасіологія, теорія номінації, зіставна лексикологія, лінгвокультурологія, етнолінгвістика.

Білоусова Тетяна Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Коло наукових інтересів: сучасні тенденції російського словотвору, функціональний аспект вивчення фразеології, когнітивна ономасіологія.

Деменчук Олег Володимирович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське, слов'янське і зіставно-типологічне мовознавство, когнітивна лінгвістика, функціональна лінгвістика, лінгвістична семантика.

Калініченко Михайло Михайлович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: літературознавство, американістика, історія літератури Великобританії й США 19 ст.

Кінащук Анастасія Володимирівна – аспірантка Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: зіставно-типологічне мовознавство, когнітивна лінгвістика, лінгвістична семантика.

Константінова Олена Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське мовознавство, лексикологія, термінознавство, переклад.

Кучма Тетяна Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське, слов'янське, порівняльно-історичне і типологічне мовознавство, психолінгвістика.

Летюча Любов Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. Коло наукових інтересів: словотвір, питання лінгвістики тексту, лінгвокультурологія.

Михайлова Єлизавета Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: теоретична граматики, морфологія, морфотактика, морфофонологія, морфеміка, прагматика, структурна лінгвістика.

Мізін Костянтин Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. Коло наукових інтересів: зіставне мовознавство, зіставна лінгвокультуронологія, перекладознавство, теорія фразеології.

Павлова Ольга Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: загальне, зіставне і функціональне термінознавство.

Павловська Людмила Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: зіставне мовознавство, лінгвокультуронологія, аксіологічна семантика, прагматика.

Наукове видання

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ
В АСПЕКТІ МІЖМОВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Колективна монографія

Історія та сьогодення філологічної науки

Том 2

Academic Edition

LEXICAL SEMANTIC DERIVATION
IN CROSS-LINGUISTIC STUDIES

Collective work

History and Contemporaneity of Philological Science

Volume 2

Формат 60x84¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Гарнітура Century Schoolbook.

Ум. др. арк. 8. Наклад 100.

Редакційно-видавничий відділ

Рівненського державного гуманітарного університету

м. Рівне, 33000, вул. Ст. Бандери, 12

тел.: (0362) 26-48-83

Друк: "ПараГраф+"

м. Рівне, 33000, вул. Гетьмана Мазепи, 6/8

тел.: (0362) 26-49-27